

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANA BİLİM DALI**

**UYGUR-ÇİN TİCARİ İLİŞKİLERİNİN GELİŞİMİ
(8 ve 9. Yüzyıllarda)**

Doktora Tezi

Hisaji TOKUDA

Ankara–2010

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANA BİLİM DALI**

UYGUR-ÇİN TİCARİ İLİŞKİLERİNİN GELİŞİMİ (8 ve 9. Yüzyıllarda)

Doktora Tezi

Hisaji TOKUDA

Tez Danışmanı
Prof.Dr. Ayşe ONAT

Ankara- 2010

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANABİLİM DALI

UYGUR-ÇİN TİCARİ İLİŞKİLERİNİN GELİŞİMİ (8 ve 9. Yüzyıllarda)

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Ayşe ONAT

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

.....
.....
.....
.....
.....
.....

.....
.....
.....
.....
.....
.....

Tez Sınavı Tarihi

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(...../...../20...)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin
Adı ve Soyadı

.....

İmzası

.....

ÖZET

Bu çalışmamızda M.S. 744-840 yılları arasında yaklaşık yüz sene devam eden Ötüken Uygur Devleti'nin T'ang hanedanı ile ticari ilişkisini inceledik. Uygurlar, geçmişte kurulmuş göçebe devletlerine göre Çin ile daha sağlam ilişki kurmaya başlamıştır. Bu yüzden Çin'den büyük gelir sağlamıştır. Çalışmamızın bir başka konusu, Orta Asya'nın kuzey – güney ilişkisidir.

Geniş bir saha olan Orta Asya'da eskiden başta Türkler olmak üzere Moğollar ve Mançulular gibi birçok göçebe halk faaliyet göstermiştir. Genel olarak bu göçebe halklar büyük devlet kurduğu zamanlarda mutlaka dışarıdan(yerleşik bölge) gelir elde etme ihtiyacı duymuşlardır. Tarihte Moğol bozkırında ortaya çıkan büyük göçebe devletleri, mali kaynak olarak Çin'i kullanmışlardı. Çalışmamızda buna örnek olarak Hun ve Kök Türk devletlerini gösterdik.

Bu çalışmamızın konusu olan Uygurlar ise Hunlar ve Kök Türklere göre Çin ile daha yakın ilişki kurmayı başarmıştır. Uygurların Çin ile yakın ilişki kurmasının sebebi, M.S. 755 yılında Çin'de ortaya çıkan An-Shih isyanı çıktığı sırada Çin'e destek vermesidir. Uygurlar ve Çin arasındaki ilişkilerin güçlenmesini Soğdlar sağlamıştır. Soğdlar eskiden bir ticaret milleti olarak Orta Asya'da faaliyet göstermiştir. Kök Türk döneminde Moğol bozkırına koloni kurarak yerleşen Soğdlar, özellikle Çin'de An-Shih isyanı bittikten sonra Uygurların himayesine girerek büyük ticari faaliyetlere başlamışlardır.

Uygurlar, Çin ile Soğdların vasıtasıyla At-İpek ticareti yaparak büyük kazanç sağlamıştır. Bu ticaretten dolayı, T'ang hanedanının mali durumu oldukça kötüleşmiştir(O zamanda T'ang hanedanında ata çok ihtiyacı vardı.). Uygur-Çin ilişkileri, geçici olarak kötüleşmesine (Çin, Tibet'e yaklaştı.) rağmen Uygur Devleti

son buluna kadar devam etmiştir. Uygurlara ekonomik açıdan Çin'in desteği gerekiyordu; Çin'e ise askeri açıdan Uygurların desteği gerekiyordu. Yani her iki devletin de birbirine ihtiyacı vardı.

Uygurlar, Çin ile iyi ilişkileri olduğu zamanlarda şimdiki Doğu Türkistan bölgesi ile fazla ilgilenemiyordu. Çin ile ilişki kötüleştiği zamanlarda ise yeni mali kaynakları bulmak için şimdiki Doğu Türkistan bölgesini yönetmeye başladılar. Sonuç olarak Uygurların Tibet ile savaşına sebep olunmuştur. Hunlar ve Kök Türk gibi diğer göçebe devletleri de Çin ile olan ilişkilerine, şimdiki Doğu Türkistan bölgesindeki devletler ile olan ilişkilerinden daha fazla önem vermiştir.

Burada Orta Asya tarihini daha iyi anlamak için sadece doğu-batı ilişkilerinin değil, kuzey-güney ilişkilerinin de, yani kuzey-güney ticaretinin de daha iyi incelemesi gerektiğini vurguladık.

ABSTRACT

In this study the commercial affairs of the Otuken Uighur State, which continued for about 100 years between A.C 744-840, with the T'ang Dynasty. Uighurs began to establish firmer relations with China compared to the nomadic states founded in the past. Therefore, they acquired great income from China. Another subject of this study is the North-south relations of Central Asia.

In the past, many nomadic peoples- most prominently Turks- like Mongols, Manchus acted in Central Asia which is a very wide area. In general, at times when these nomadic peoples founded a big state, they absolutely saw it necessary to to acquire external (domestic region) income. Great nomadic states that emerged on the Mongolian steps in history used China as a financial source. Hun and Kok Turks states are given as examples to it in this study.

Uighurs who are subject of this study however, managed to establish closer relations with China compared to the Huns and Kok Turks. The reason for the Uighurs to establish close relations with China is that, during the An Shih rebellion that emerged in 755 B.C., they supported China. The Soghdaks managed to strengthen the relations between the Uighurs and China. The Soghdaks acted in Central Asia as a merchant people in the past. The Soghdaks that settled on the Mongolian steps by establishing colonies there during the Kok Turk era, began great commercial activities by going under the patronage of the Uighurs after the end of the An Shih rebellion in China.

Uighurs acquired great income via Soghdaks by doing horse-silk trade. Due this trade, the financial state of the T'ang Dynasty became dire (There was great need for horses in the T'ang Dynasty at that time). Despite the worsening of the

Uighur- China relations temporarily (China approached to Tibet), they continued until the end of the Uighur state. Economically, Uighurs needed the financial support of China. China, on the other hand, needed the Uighur support militarily, that is, both states needed each other.

The Uighurs were not so much interested in what is East Turkistan today. When the relations worsened with China, they began to rule the region named East Turkistan today in order to find new financial sources. Consequently, this brought war between the Uighurs and the Tibetans. Other nomadic states like Huns and Kok Turks also gave more importance to their relations to China than the states in the region what is now East Turkistan today.

In this study, it is emphasized that in order to comprehend the history of Central Asia, not only East-West relations, but also North-South relations, that is, North-South commerce need to be examined better.

ÖNSÖZ

Bu çalışmamız aslında Uygurların ekonomik faaliyetleri hakkında bir incelemedir. Fakat başka bir amacı ise Orta Asya tarihinin kuzey-güney ilişkilerine değinmektedir.

Genel olarak Orta Asya tarihi üzerinde yapılmış araştırmaların pek çoğunda başta İpek Yolu olmak üzere Orta Asya'nın doğu-batı ilişkilerinden bahsedilmektedir. Fakat bugün bazı araştırmacılar Orta Asya tarihini iyice anlayabilmek için sadece Orta Asya'nın doğu-batı ilişkilerini değil, kuzey-güney ilişkilerinin de ayrıca iyice araştırılması gerektiğini ileri sürmektedirler.

E. Mano'ya göre, Orta Asya'nın kuzeyindeki bozkırlarda göçebelerin askeri gücü ile güneyin vaha bölgesindeki ekonomik gücü birleştiği zaman büyük bir devlet ortaya çıkmıştır. Orta Asya'da bu iki gücün birleşip ortaya çıktığı büyük devletlere örnek olarak Timur Devleti'ni verebiliriz.

E.Mano'nun ileri sürmüş olduğu bu görüş Japonya'da büyük tartışmalara yol açmış ve E.Mano'nun sözlerini eleştiren kişiler olmuştur. Orta Asya'da İpek Yolu'nun varlığı hararetle tartışılmıştır. Orta Asya'daki ticaret yoluna İpek Yolu adının verilmesi uygun olur muydu; Başka bir isim konulabilir miydi? Aslında böyle tartışmalar yerine daha mantıklı düşünceler üretilebilir. Konu üzerinde şöyle fikirler ileri sürülebilir: Göçebelikteki üretim biçiminden dolayı büyük bir devlet yönetmek için mutlaka dışarıdan ekonomik destek alınması gerekmektedir. Bu ekonomik destek Orta Asya'nın güneydeki ziraat bölgesinden mi yoksa doğu-batı ticaretinden mi sağlanmaktadır? E. Mano'nun bu fikri, başlangıçta bugünkü Batı Türkistan tarihi araştırmalarında ortaya çıkmıştır. Fakat bana göre Mano'nun ileri sürdüğü bu fikrin, sadece Batı Türkistan için değil, daha doğuda, şimdiki Moğol bozkırlarının tarihinin incelenmesinde de geçerli olması gerekmektedir.

Bu görüşümüzle ilgili olarak çalışmamızda, göçebe toplumların ekonomisi ile Orta Asya'nın uluslararası ilişkilerine ve başta Uygurlar olmak üzere Asya Hunları ve Gök Türkler gibi Moğol bozkırlarında yaşayıp büyük devletler kuran göçebelerin ekonomik sorunlarına ve dış politika konularına ağırlık verdik.

Bu çalışmamızda her türlü desteği sağlayan danışman hocam Prof. Dr Ayşe ONAT başta olmak üzere Prof. Dr Özkan İZGİ, Prof. Dr. Saddettin Gömeç'e teşekkürlerimi sunarım.

Son olarak çalışmamızda Türkçe açından yardım eden Serkan ÜKTEN, Özgür TÜRKER ve Cingiz YILDIZDAĞ'a sonsuz teşekkürlerimi bildiririm.

KISALTMALAR

a.g.e	Adı geçen eser
a.g.m	Adı geçen makale
bkz	Bakınız
CAJ	Central Asiatic Jounar
CS	Chou Shu (Chou hanedanı yıllığı)
CTS	Chiu T'ang Shu (Eski T'ang hanedanı yıllığı)
DTCF	Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
HTS	Hisn T'ang Shu (Yeni T'ang hanedanı yıllığı)
HS	Han Shu(Han hanedanı yıllığı)
PCS	Pei Ch'i Shu(Kuzey Ch'i hanedanı yıllığı)
PS	Pei Shih (Kuzey tarihi, Kuzey Hanedanlar Tarihi)
S	Sayı
s	Sayfa
SC	Shi-Chih
SS	Sui Shu (Sui hanedanı yıllığı)
ŞU	Şine-Usu Yazıtı
TC	T'ung Chih
TCTC	Tsu-chih T'ung-chien
TFYK	Ts'e-fu Yüan-kui
THY	T'ang Hui Yao
TY	Tunyukuk Yazıtı

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ	v
KISALTMALAR	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KAYNAK TANITIMI	1
1) KAYNAK ESERLER	1
2) ARAŞTIRMA ESERLERİ	6
GİRİŞ	10

BİRİNCİ BÖLÜM

BOZKIR VE YERLEŞİK TOPLUMLARIN SİYASİ VE EKONOMİK YAPILARI	24
A) Orta Asya Coğrafyası	24
B) Orta Asya Coğrafyasının Bozkır Siyasi ve Ekonomik Yapısına Etkileri	33
C) Uygur Öncesi Türk-Çin İlişkilerine Genel Bir Bakış	41

İKİNCİ BÖLÜM

A) Uygur-Çin Siyasi ve Ticari İlişkilerine Dayandığı Temeller	60
B) An-lu shan İsyanı ve Uygurlar	65
C) Soğodların Faaliyetleri	75

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

UYGUR-ÇİN TİCARİ İLİŞKİLERİNİN KESİLMESİ	108
A) Uygur Devletinde İç Karışıklıklar ve Dokuz Sogd Problemi	108
B) Uygur-Tibet Savaşları ve Devletin Yıkılışı	121
SONUÇ	127
KAYNAKLAR	132

KAYNAK TANITIMI

1. KAYNAK ESERLER

Bu kısımda çalışmamızla ilgili olarak Ötüken Uygur Devleti dönemine ait kaynaklar hakkında bilgi vermek istiyoruz. Bu konudaki kaynaklar başlıca üç gruba ayrılabilir.

Birinci olarak Uygurlar tarafından yazılan eski Türkçe yazıtlardır. Tarihte önemli bir yer tutan bu yazıtlar, Kök Türkler tarafından kullanılmaya başlanan Kök Türk harfleri ile yazılmıştır. Bazı metinler ise Çince veya Soğdca'dır. Şimdiye kadar Moğol bozkırında bu yazıtlardan on tanesine rastlanmıştır. Bunlar, tarihi kaynaklar olarak oldukça kıymetlidir. Özellikle Şine-Usu Yazıtı, Terhin ve Tez gibi yazıtlarda Çin kaynaklarında bulunmayan ve Uygur Devletinin kuruluş dönemine ait bilgilere rastlanmaktadır. Diğer taraftan Karabalgasun Yazıtı'nda ise Türkçe metinler yıpranmış olduğu halde Çince ve Soğdca metinler okunabilir hâldedir. Bu yazıtta Uygurların An-Shih isyanı ile ilişkisi hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bu çalışmada faydalanılan yazıtların, hepsi H. N. Orkun ve Saadettin Gömeç'in eserlerinden nakledilmiştir.¹

İkincisi İslam kaynaklarıdır. Uygurlar hakkında bilgi veren en önemli İslam kaynağı *Tamin İbn Bahr Seyahatnamesi*'dir.² Bu eser, muhtemelen 821 yılında Uygur

¹ Hüseyin Namık Orkun, “**Eski Türk Yazıtları**” Ankara 1986; Saadettin Gömeç “Terhin yazıtının Tarihi Açdan Değerlendirilmesi” **DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi** 17/28 Ankara 1995

² V. Minorsky, “Tamin ibn Bahr's Journey to the Uyghurs”,**Bruxells** X11/2 Londra 1948 s.275-305

sarayına giden bir Arap seyyah tarafından yazılmıştır. Eserde Uygurların sarayı ve ordusunun durumu hakkında bilgiler bulunmaktadır. Diğer Arap coğrafyacıları da kendi eserlerini oluştururken bu eseri kaynak olarak almışlardır.³

Ötüken Uygur Devleti hakkında en önemli bilgileri veren bir diğer kaynak niteliğinde eser de Çin kaynaklarıdır. Eskiden, Çin'in kuzeyindeki bozkırlarda faaliyet gösteren göçebeler ile kurdukları ilişkiler diplomatik bir öneme sahipti. Bu yüzden Çin kaynaklarında göçebeler hakkındaki bilgiler çok zengindir. Özellikle T'ang döneminde Uygurların oynadıkları önemli rol dolayısıyla Çinli tarihçiler, eserlerinde Uygurlar hakkında pek çok bilgi vermektedir. T'ang döneminin en önemli tarih eserleri, 24 resmi tarih kitabından⁴ biri olan *Chiu T'ang shu*⁵ (eski *T'ang shu*) ve *Hsin T'ang shu*⁶ (yeni *T'ang shu*)dur. Eski T'ang shu, 945 yılında Liu Hsü başkanlığında kurulan komisyon tarafından yazılmıştır. Eser son şeklini alıncaya kadar birçok safhadan geçmiştir.⁷ Eser, 200 cilttir. Uygurlarla ilgili bölüm 195. ciltte bulunmaktadır. Fakat bu eser T'ang dönemine ait kaynakların kaybolduğu dönemde yazıldığı için faydalanılan kaynakların sayısı azdır. Eserde T'ang kuruluş döneminden fazlaca bahsedilmesine rağmen T'ang hanedanının son dönemine ait bilgiler zayıftır. Song dönemine gelindiğinde T'ang dönemindeki kaynaklar çoğalmış, 1060 yılında Ou Yang Hsiu başkanlığında kurulan bir komisyon tarafından tekrar

³ Yakut el-Hamavî, '*Mu'cem el-büldan* Şeşen, Ramazan, '**İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**' Ankara 1998 s.135

⁴ Çin'de geçen her yeni hanedan kendinden öncekinin tarihin anlatan kitaplar yazdırmıştır. Bu resmi tarihlerin sayısı 24 olmakla beraber, daha sonra "Hsin Yüan shuh" da ilave edilmesiyle toplam 25 olmuştur.

⁵ Bu çalışmada *Chun ka Shu Kyoko Yayinevi* Peking 1995 baskısı kullanılmıştır.

⁶ Bu çalışmada *Chun ka Shu Kyoko Yayinevi* Peking 1995 baskısı kullanılmıştır.

⁷ Denis Twitchett, "The Writing of Official History Under the Tang", Cambridge, Cambridge University Press, 1992 adlı eserinde Eski Tang Tarihinin hazırlanma safhalarını ayrıntılı olarak anlatmıştır.

T'ang hanedanının resmi tarihi hazırlanmıştır. Bu eser *Hsin T'ang shu* veya yeni *T'ang shu* olarak adlandırılmıştır. Hsin T'ang shu hazırlanışı sırasında faydalanılan kaynaklar bakımından zengin olmasına rağmen yazım metodunda sorun olduğu bilinmektedir. Çünkü *Hsin T'ang shu*'nun yazım komisyonu başkanı Ou Yanp Hsiu, konfiçyünist tarih yazıcılığı etkisinde oldukça fazla kalmıştır. Bu yüzden eserde T'ang hanedanının tarihi hakkında konfiçyünizmin türü geleneksel tarih yazıcılığı fikrine göre yorum yapılmıştır; yani tarihi yorumu objektif değildir. Hatta bu konuda komisyon üyeleri arasında da tartışma çıkmıştır.⁸ Komisyon heyeti başkanı Ou Yang Hsiu, Hsin T'ang shu'nun yazımında kısa metni tercih etmiştir. Bundan dolayı genel olarak Hsin T'ang shu'daki metinler kısa ve basit olduğu için okunması *Chiu T'ang shu*'daki metinlerinden daha kolaydır. Fakat bazı metinler ise çok basit olduğu için anlatılmak istenilen konu iyice anlaşılmamaktadır. Bu eserde mevcut bilgiler genişletilmiş olmasına rağmen Eski Tang yıllığındaki bazı önemli olaylar alınmamıştır. Uygurlarla ilgili konular 217. ciltte iki bölüm hâlinde bulunmaktadır. Birinci bölümde, Uygurların siyasi tarihinden bahsedilmektedir. İkinci bölümde ise Basmlar, Kırgızlar ve Karluklar gibi Uygurlar ile ilişkide olan kavimler hakkında bilgilere rastlanmaktadır. Hsin T'ang shu'nun Uygurlar bölümünde yeni kaynaklardan *Chiu T'ang shu* kullanılmamıştır. Tarihçiler faydalanılmış olmasına rağmen yine de *Chiu T'ang shu*'yu daha çok tercih etmektedir. Aslında *Hsin T'ang shu*'nun Uygurlar bölümü için *Chiu T'ang shu* temel kaynak olmuştur.

Mackerras'a göre⁹ *Chiu T'ang shu*'nun Uygurlar bölümü, *Su-tsung shih-lu*, *Tai-*

⁸ Toudou Akiho, “*Gakken Kanwa jiten*”(Eski Çince-Japonca rugat) Tokyo 1995 s.1610

⁹ Mackerras Colin ‘**The Uighur Empire According to the T'ang Dynastic Histories a Study in Sino-Uighur Relation 744-840**’ Canberra 1972 s.2

tsung shih-lu, *Te-tsung shih-lu* ve *Mu-tsung shih-lu* (dört imparator) biyografisine dayanmıştır.¹⁰ Bu imparatorların tahta çıktığı dönem, 756-795 ve 821-822 yıllar arasındadır ki bu dönem, yüz sene devam eden Uygur Devleti'nin tarihinin yarısı kadardır. Fakat *Chiu T'ang shu*'nun Uygurlar bölümünün yüzde doksan beşi bu döneme aittir. Uygur tarihinin araştırılmasında en önemli yeri tutan kaynağın Shih-lu bölümleri olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar başkentte, sarayda görev yapan yazarlar tarafından saklanan kayıtlardır. Bunlar bütün Çin'deki askeri ve sivil resmi kuruluşlardan saraya Uygurlar hakkında gönderilen raporlardır. Bu önemli raporları gönderen Ping-pu(askeri işlerden sorumlu teşkilat) ve Hung-lu ssu(devlet protokol dairesi)'dur.¹¹ Ping-pu, ordunun savaştaki durumu, izleyeceği stratejisi ile işgal ettiği şehirler, şehit sayısı ve elde edilen ganimet miktarları ile ilgili raporlar göndermektedir. Bu raporların içerisinde Uygurlar hakkında önemli bilgilerin de mevcut olduğu tahmin edilmektedir. Hung-lu ssu, T'ang hanedanının resmi misafirhanesi olduğu için burada çeşitli ülkelerden gelen elçiler konaklamaktadır. Hung-lu ssu'ya bir elçi geldiğinde; o ülkenin coğrafyası, elçilerin elbiseleri, giyim tarzları ve haraçlar gibi detaylı bilgiler ile hükümdarın ismi ve unvanı gibi bilgiler Çinceye çevrilerek saraya bildirilmektedir. O zaman T'ang hanedanı için en önemli ülke olan Uygur Devleti'nden gelen elçiler de mutlaka orada konaklamış. Bu yüzden saraya Hung-lu ssu'dan Uygurlar hakkında çok sayıda bilgi ulaştığı söylenebilir ve bu bilgiler "*Shih-lu*" adıyla sarayda saklanmıştır. Saray tarihçileri işte bu *T'ang shu* gibi resmi tarih kitapları hazırlanırken *Shih-lulardan* faydalanarak

¹⁰ "*Shih-lu*" tarihi "Gerçek kayıtlar"olarak tercüme edilebilir. Çin tarihçilik geleneğinde en önemli temel taşlardan biridir. Resmi tarihlerde ana malzemeyi oluşturmuştur.

¹¹ Mackerras a.g.e s.3 ; Hucker o Charles, A Dictionary of Official Titles in Imperial China. s.384;264

eserlerini yazmışlardı. Fakat ne yazık ki “*Shih-lu*”, zamanımıza kadar ulaşmamıştır.

Çalışmamızda kullanılan bir diğer önemli kaynaktaki M.Ö 403 yılından M.S 959 yılına kadar ortaya çıkan olaylar hakkında bilgi veren *Tsu-Chih Tung-Chien*¹² dir. Toplam 294 ciltten oluşan bu eser, Song hanedanı dönemindeki önemli bir politikacı olan Ssu-ma Kuang tarafından 1084 yılında yayınlanmıştır. *Tsu-Chih Tung-Chien*, Resmi Tarih kitaplarından farklı özellikler taşımaktadır. Resmi Tarih kitapları; biyografiler, coğrafya ve ekonomi gibi başlıklara göre tasnif edilerek hazırlanmıştır. Fakat *Tsu-Chih Tung-Chien* ise tamamen kronolojiktir. *Tsu-Chih Tung-Chien*’in yazarı olan Ssu-ma Kuang tarihi meselelerinin iyice anlaşılabilmesi ve bağlantının kurulabilmesi için olayları kronolojik sıraya göre dizmiştir. Bu eserin hazırlanması on dokuz yıl sürmüş ve üç yüz yirmiden fazla kaynaktan faydalanılmıştır. Bu yüzden eser oluşturulurken resmi tarih kitaplarından ve zengin kaynaklardan faydalandığını söylemek mümkündür. *Tsu-Chih Tung-Chien*’in T’ang dönemine ait kayıtlar esas olarak *Chiu T’ang shu*’ya dayandırılmıştır.

*Ts’-fu Yuan-kui*¹³ da önemli kaynaklardan biridir. 1013 yılında yazılan ve toplam bin ciltten oluşan bu eser, Wang Ch’in-Jo ve Yan Yi başkanlığında bir komisyon tarafından hazırlanmıştır. Eski çağdan Wu-Tai dönemine kadarki bin yıllık olaylar, çeşitli hanedanlara ait vesikalar, konulara göre ayrılarak ansiklopedi şeklinde meydana getirilmiştir. Özellikle Wu-Tai dönemine ait bilgilerin, tarihi kaynak olarak çok değerli olduğu söylenmektedir.

Son olarak *T’ang Hui-yao*¹⁴, dan bahsetmek istiyoruz. Wo-Fu tarafından 961

¹² Bu çalışmada *Ting-wen shu-chu* Yayınevi Taipei 1987 baskısı kullanılmıştır.

¹³ Bu çalışmada *Chung-hua Shu-chü* Yayınevi Taipei 1981 baskısı kullanılmıştır.

¹⁴ Bu çalışmada *Chun ka shu Kyoko* yayınevi Pekin 1998 baskısı kullanılmaktadır.

yılında meydana getirilmiştir. Toplam yüz ciltten oluşan küçük eser, T'ang dönemine ait imparatorların biyografileri ve siyasi sistemleri gibi bilgileri içermektedir. Aslında Uygurlar hakkında bilgi, doksan sekizinci ciltte bulunmaktadır. Ancak yetmiş ikinci ciltte, T'ang dönemindeki at ticareti hakkında bilgiler bulunmaktadır.

2. ARAŞTIRMA ESERLERİ

Çin'de T'ang hanedanı dönemine paralel olan Ötüken Uygurları hakkında, başta Türkiye olmak üzere Japonya, Çin ve Rusya gibi ülkelerde araştırmalar yapılmış, bu konuda şimdiye kadar pek çok eser yayımlanmıştır. Eserlerin hepsini burada tanıtmak mümkün olmadığı için bize göre önemli olanlardan söz edilecektir.

Ötüken Uygurları hakkındaki araştırma eserlerinden en eski ve önemlisi Touru Haneda'nın eseri, *Toudai no kaikotu shi kenkyu* (T'ang Dönemi Uygur Tarihinin Araştırılması)¹⁵ olduğu söylenebilir. Bu eser ilk defa, 1922 yılında müellifin doktora tezi olarak hazırlanmış olmasına rağmen hâlâ araştırma eseri olarak değerini korumaktadır. Zira bu eser, sadece Uygurların tarihi araştırması değil, iki T'ang kaynağının(yani *Chiu T'ang shu* ve *Hsin T'ang shu*) bir araştırmasıdır. *T'ang shu* daha önce bahsedildiği gibi sarayda saklanan *Shih-lular*'ın temel kaynak olarak sarayda görev yapan yazarlara hazırlattığı eserdir. Fakat *T'ang shu*'yu hazırlayan yazarlar Uygurlar konusunda uzman olmadığından Uygurlar hakkındaki bilgiler karşılaştırıldığında çelişkiler ortaya çıkmaktadır. T.Haneda, her iki *T'ang shu*'daki bu meseleyi çözmek için kitapların hangisinde bilgilerin daha doğru olduğunu saptamaya çalışmıştır. Bu eser, sonraki Uygur tarihi hakkında araştırma yapan tarihçiler için büyük katkı sağlamıştır.

¹⁵ Haneda Touru, 'Tou dai no Kaikotu shi no Kenkyu' (Tang dönemindeki Uygurların araştırma) *Haneda Hkase Gakuronbunshyu Jyoukan Rekishi hen* Kyoto 1957.

Uygurların Çin ile ticari ilişkileri hakkında bilgi alabileceğimiz önemli bir diğer araştırma eseri de Toshio Hayashi'nın *Uiguru no taitousesaku*¹⁶ (Uygurların T'ang hanedanına Karşı Uyguladıkları Politika)dır. T.Hayashi bu çalışmasında başta iki T'ang hanedanı resmi tarihi olmak üzere bütün Çin kaynaklarından, Uygurların T'ang ile olan ilişkilerinin kayıtlarını çıkartarak Kök Türk ve Hun gibi diğer göçebelerin Çin ile olan ilişkilerini karşılaştırmıştır. Sonuçta Uygurların Çin ile olan ilişkilerinin, Kök Türk ve Hun gibi diğer göçebelerin ilişkilerinden daha farklı olduğunu göstererek Uygurların Çin ile ticarete çok fazla önem verdiğini ileri sürmüştür.

Uygurlar tarihi hakkında yazılmış araştırma eserleri arasında en çok başvuru alan eser, C. Mackerras'ın "*The Uighur Empire According to the T'ang Dynastic Histories a Study in Sino-Uighur Relation 744-840*" adlı kitabıdır. Aslında İngilizce yazıldığı için dünyanın pek çok araştırmacısı tarafından kullanılmıştır. Eserde Uygur tarihinin kaynakları tanıtılmakta ve Uygurların kısa bir tarihçesinden bahsedilmektedir. Fakat kitabın en önemli kısmı, iki T'ang resmi kitabının Çince'den İngilizce'ye çevirisidir. Hatta bunu sadece bir çeviri olarak değerlendirmemek gerekir. Çünkü Mackerras, bütün Çin kaynaklarındaki Uygurlar hakkında metinleri toplayarak bunları karşılaştırmış ve *T'ang shu*'nun asıl kaynağı olan *Shih-lular*'daki metinlerinin yazımını tekrardan canlandırmaya çalışmıştır. Bu yüzden tercüme metinlerin yanına koyulan dipnotlar da oldukça önemlidir. Hatta buna örnek olarak eserin tercüme metinlerinde Hu(胡) kelimesinin bazı yerlerde yanlış çevrilmiş olduğunu gösterebiliriz.¹⁷

¹⁶ Hayashi Toshio *Uiguru no taitousesaku* (Uygurların T'ang'hanedanına karşı uyguladığı politikası) **Souka daigaku jinnbunn rongyousyu**. 4 1992 Tokyo

¹⁷ Mackerras, **a,g,e**,. s.120,153.

Ötüken Uygurları konusunda Türkiye’de yapılmış araştırmalar arasında en önemlisi G.. Çandarlıoğlu’nun “*Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*” adlı eseridir.¹⁸ Burada Ötüken Uygurlarının tarihi, tahta çıkan kağanların saltanat devirleri kronolojik bir şekilde incelenmiştir. Hatta eserde sadece Ötüken Uygurlarının tarihi değil, Uygurların batıya göç ettikten sonra kurdukları Sarı Uygurlar ve Turfan Uygur Devletleri hakkında da kısaca bilgiler verilmektedir. Fakat bu eserin en önemli bölümü, Çin kaynaklarının Türkçeye tercüme edildiği bölüm olup en büyük bölümü oluşturmaktadır. Bu açıdan G.. Çandarlıoğlu’nun bu çalışması, Mackerras’ın eserine benzemektedir. Mackerras’ın eserinden farklı olan nokta ise Mackerras’ın eserinin Çin kaynaklarının tercüme kısmı, sadece iki *T’ang shu*’nun Uygur bölümüdür. Çandarlıoğlu’nun eseri ise iki T’ang resmi tarih kitabından başka *Tsu-Chih Tung-Chien* ve Tse-Fu yüan-Kui gibi Çince kaynaklardaki Uygurlar hakkında metinleri de içermektedir. Bu yüzden Çince bilmeyen Türk araştırmacılar, Mackerras’ın eserinden daha fazla Çin kaynaklarındaki Uygurlarla ilgili bilgilere rahatlıkla ulaşmaktadır.

Çandarlıoğlu’nun eserinden başka Türkçe yazılan diğer bir eser, S. Gömeç’in “*Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*”¹⁹ adlı eseridir. Burada Uygur Devleti’nin kuruluş dönemi, yazıtlar ve Çin kaynaklarındaki bilgiler doğrultusunda ortaya konmuştur. Bu eserin diğerlerinden farkı ve önemi büyük ölçüde bilgilerin Türkçe kaynaklara, yani yazıtlara dayandırılmasıdır. Uygurlar tarafından dikilen yazıtların sayısı çok olmasa da yazılı taşlarda bazen Çin kaynaklarında geçmeyen bilgilere rastlanmaktadır.

Konumuz olan Uygur-Çin ticari münasebetlerinde önemli bir yer tutan Soğdlular

¹⁸ Gülçin Çandarlıoğlu “*Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*” İstanbul 2004

¹⁹ Saadettin Gömeç “**Uygurlar Türkler Tarihi ve Kültür**” Ankara 1997

hakkında da yapılmış birkaç çalışmayı burada zikretmek gerekmektedir. Orta Asya tarihinde Soğdların faaliyetlerinin önemine değinen kişi 20.yüzyıl başlarında T. Haneda olmuştur.²⁰ Ondan sonra bu konuda çalışmalar artmış ve A.Haneda'nın "Sogd jin no Tohou Katudo" (Soğdılıların Doğudaki Hareketi)²¹ ile M. Mori'nin "*Higashi Tokketu Kokkanaibu niokeru Sogudojin*"²², (Doğu Gök Türk Devletindeki Soğdlar) gibi eserler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu eserler arasında çalışmamız için en faydalı olan, T. Moriyasu'nın Moriyasu Takao "*Siruk rodo to Tou teikoku*"²³(İpek Yolu ile T'ang İmparatorluğu)dur. Bu kitapta özellikle T'ang dönemindeki uluslararası ticaret hakkında bilgiler verilmiştir. Dolayısıyla o dönemdeki en önemli uluslararası ilişki olan T'ang-Kök Türk ve T'ang-Uygur ilişkileri hakkında çok detaylı bilgiler edinilmektedir. Fakat bu eser, çalışmamızda bizim ileri sürdüğümüz kuzey-güney ticari ilişkisine fazla önem vermemiştir. Diğer taraftan Soğdlar, Orta Asya Çin-Türk ilişkileri hakkında batıda yazılmış Etienne De La Vaissiere'nin *Sogdian Traders. A History* adlı araştırma eser vardır.²⁴

²⁰ Touru Haneda, "**Seiki bunmei shi no gairon, Seiki bunkashi**"(Batı bölge medeniyeti tarihi, Batı bölge kültür tarihi) Tokyo 1992 (ilk baskı 1931 yılıdır.) s.220

²¹ Akira Haneda, "**Soğd jin no Tohou Katudo**" (Soğdılıların Doğudaki hareketi) *Sekai rekishi Kodai 6* Tokyo 1971. S.409-433

²² Masao Mori, '**Kodai Torukominzokushi Kenkyu I**'(Eski çağ Türkler tarihi) Tokyo. 1967 s.61-93

²³ Takao Moriyasu Moriyasu'nın Moriyasu Takao "**Siruk rodo to Tou teikoku**"²³(İpek yolu ile T'ang imparatorluğu) Tokyo 2007

²⁴ Etienne Da La Vaissiere, **Soğdian Traders. A History**. Tr. By J. Word, (Handbook of Oriental Studies, Section 8 ; Central Asia, Volume 10), Liden/ Boton ; Brill, 2005

GİRİŞ

Tarihte başta Türkler olmak üzere Moğollar, Tunguzlar ve Tibetliler gibi göçebe milletlerin faaliyet gösterdiği büyük sahanın Orta Asya²⁵ olduğu söylenmiştir. Bu bölgenin tarihini araştırmak oldukça zordur. Çünkü bu bölgede oturan göçebelerin pek çoğu yazılı kültüre sahip değildir. Bu yüzden bu milletlerin özellikle erken dönemlerdeki hayat tarzlarını, kültürlerini ve tarihlerini öğrenmek için önemli olan ana kaynakların çoğu yerli dillerin (Türkçe, Moğolca ve Mançuca gibi diller) dışında başka diller (Çince, Arapça ve Farsça gibi diller) ile yazılmıştır. Bu yüzden, ilgili araştırmaların bu dillerde yapılması zorunludur. Bu büyük saha, eskiden Çin, Hint, Akdeniz ve Mezopotamya medeniyetleri gibi dünyanın en eski ve temel medeniyetleri ile karışmıştır. Orta Asya’da yaşayan pek çok insan, bu medeniyetlere ait ülkeler ile düşman durumundaydı. Dolayısıyla Orta Asya’da yaşayan insanlar, özellikle göçebeler, bu sahalarda oturan insanlar tarafından “*Di(狄)*” ve “*Turan*”²⁶ gibi isimler ile tanımlanmıştır. Bu yüzden tarihî kaynaklarda göçebeler hakkında bilgilerde ön yargılar söz konusudur. Aslında XIX. yüzyıldan sonra Orta Asya’nın pek çok bölgesi, Çin’in ya da Rusya’nın kontrol alanı²⁷ içinde kalmıştır. Fakat Orta Asya’da ortaya çıkan göçebeler tarafından yapılan büyük baskı; Çin, Hint,

²⁵ Japonya’daki araştırmalarda göçebelerin yaşadığı topraklar için şimdiye kadar coğrafi isim olarak Orta Asya, İç Asya gibi çok çeşitli isimler konulmuştur. Fakat şimdiki görüşe göre göçebelerin faaliyet gösterdiği topraklar sadece Asya değil, bu kapsamda Güney Rusya ve Macaristan bozkırını da kapsamı gerektiği için isim olarak Orta Avrasya konulmuştur. Bu kelime Japonya’da Orta Asya kelimesi yerine tamamen yerleştiği hâlde Türkiye’de Orta Avrasya kelimesi yerleşmemiştir. Bunun için bu çalışmada Orta Asya kelimesi kullanılmıştır.

²⁶ İran’ın destanı olan *Şehname*’de göçebeler, Turan ismi ile geçmiştir. Bu konuda bkz. ilgili yerler: Firdevsi, *Şehname*, Cilt I-IV, (çeviren: Necati Lugal), İstanbul, 1994

²⁷ 1990’larda Sovyet Birliği’nin dağılması bölge için yeni bir dönem açmıştır.

Orta Doğu ve Avrupa ülkelerinin kuruluşunda büyük rol oynamıştır²⁸. Bu büyük baskı XVI. yüzyıla kadar devam etmiştir. Mesela şimdiki Avrupa ülkelerinin alt yapısı, Orta Asya'dan Avrupa'ya gelen Hunların istilasından sonra ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Orta Asya tarihi, en azından XVI. yüzyıla kadar, dünya tarihi açısından Çin'in veya Rusya'nın "bir bölgesel tarihi" değildir.

Orta Asya'nın tarihi, dünyanın büyük medeniyetlerinin tarihleri ile büyük ölçüde ortaktır. Aslında bu bölgenin tarihini araştırmak için aynı anda Çin, Ortadoğu ve de Rusya tarihini de çalışmak gerekir. Hatta pek çok kaynağın yazarları yukarda bahsettiğim üzere göçebeler hakkında ön yargıya sahip olduğu için kaynak dillerinden başka hem de yazarların ülkelerin tarihini ve kültürlerini de bilmelidir. Zaten bir tarihçi için kaynak dillerden birini bile öğrenmek çok zordur. Bu durum, Orta Asya tarihini araştırmanın ne kadar zor olduğunu göstermiştir.

Orta Asya tarihi araştırmaları, ilk kez Batılı ülkeler tarafından XIX. yüzyılda başlamıştır. Bu dönemki Avrupa ülkeleri, emperyalist ülkelerdi. Avrupalılar dünyanın her yerinde sömürge veya koloni kurmakta, Asyalıları kendilerinden farklı bir şekilde "Barbar" olarak görmekteydiler. Bu yüzden Orta Asya'ya sömürülecek bir bölge olarak ve orada yaşayan insanlara da barbar gözüyle baktılar. Göçebelerin kurduğu Moğol veya Selçuklu devletleri gibi büyük devletlerin bile Çinli veya İranlı sivil memurların desteği ile kurulduğu düşünülmüştür. XIX. yüzyılda Avrupa'da "Osmanlı devletinin kökeni tartışması,"²⁹ nın ortaya çıkması bu durumu çok iyi

²⁸ Örnek olarak Hunların Roma İmparatorluğu'na yaptıkları akınlardan şimdiki Avrupa ülkeleri ortaya çıktı.

²⁹ XIX. yy.'da Avrupa'da Osmanlı Devleti'ne pek çok tepki gösterilmeye başlanmıştır. Bunun için böyle bir tartışma ortaya çıkmıştır. Bu tartışma Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve gelişmesi hakkında her şeyin, Bizans Devleti'nin etkisi ve Hristiyan çocuklarından toplanan devşirme memurlarının faaliyetinden ortaya çıktığı

göstermektedir. Fakat şimdilerde bazı tarihçiler arasında Orta Asya tarihine yeni bir bakışla araştırmalar yapılmaya başlanmıştır.

Dünya tarihinin, XIV. yüzyıldan sonra İspanyolların ve Portekizlilerin denize açılıp dünyanın önemli medeniyet bölgelerine deniz yolu ile bağlanması ile ortaya çıktığı düşünülmekteydi. Ama Orta Asya tarihi hakkında yapılan yeni araştırmalara göre dünya tarihi, XIV. yüzyıldan önce Orta Asya'daki geniş sahalarda faaliyet gösteren göçebeler tarafından başlatılmıştır. Yani dünyadaki büyük medeniyetler, Portekizliler ve İspanyollar tarafından deniz yolu ile bağlanmadan önce göçebeler tarafından karayolu ile bağlanmıştır (Tabiki göçebelerin faaliyet gösterdiği bölgeler içinde güney Afrika ve Amerika, Avustralya gibi bölgeler yoktur. Bu açıdan göçebelerin faaliyetinin, Avrupalıların faaliyetinden dar olduğunu söyleyebiliriz). Bu yüzden XIV. yüzyıldan önceki dünya tarihini anlamak istiyorsak mutlaka Orta Asya tarihini ve özellikle de orada büyük faaliyetlerde bulunan göçebelerin tarihini anlamamız gerekmektedir.

Önce Orta Asya terimi hakkında bilgi vermek doğru olur. Orta Asya, genel anlamda doğudan batıya doğru Büyük Mançurya dağlarından başlayıp Hazar Denizi ve Kafkasya'ya kadar devam etmektedir. Kuzey-güney doğrultusunda ise Altay Dağları, Kazakistan bozkırında Tibet ve Hindikuş dağlarına kadar devam eder. Orta Asya şimdiki Çin Halk Cumhuriyeti'nin İç Moğolistan bölgesi, Ching Hai eyaleti, Tibet, Doğu Türkistan bölgesi, Kansu bölgesinin batısı, bugünkü Tacikistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan cumhuriyetleri ve Moğolistan ve Kazakistan'ın güney bölgesi, İran ve Afganistan'ının kuzey bölgelerinden

tartışmasıdır. Yani Osmanlı Devleti'nin yeni Bizans Devleti olduğu tartışması ortaya çıkmıştır. Shin İslam Jiten (Yeni İslam Lügati) s.364, Tokyo 2002.

oluşmaktadır. Daha dar ve özel anlamda ise Pamir yaylası merkez olarak alındığında Pamir'in doğusu (Doğu Türkistan), Tibet bölgesi ve Pamir'in batısını (Batı Türkistan: günümüzde Tacikistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan cumhuriyetleri) kapsamaktadır.³⁰

Bu tezin ana konusunu Ötüken Uygur Devleti oluşturmaktadır. Bu yüzden buradaki Orta Asya terimi Uygur Devleti'ni ve onların faaliyet gösterdiği toprakları ihtiva etmektedir. Yani Uygur Devleti'nin önemli bir arazisi olan Moğol bozkırı, Güney Sibiry ve onların çok yoğun faaliyet gösterdiği Kuzey Çin'i (Çin Seddi bölgesi), Tibet bölgesi ve Doğu ve Batı Türkistan'ı kapsamaktadır.

Bize göre IX. yüzyıldaki Orta Asya tarihi çok önemlidir. Moğol tarihi üzerine araştırmalar yapan Japon tarihçi M. Sugiyama, Orta Asya tarihine, Dünya tarihi açısından bakarak Orta Asya tarihinin IX-XVI. yüzyıllar arasındaki döneminin çok önemli olduğunu ileri sürmektedir.³¹ XVI. yüzyıl, yukarıda bahsedildiği gibi Orta Asya'nın ekonomik ve askerî gücünü kaybettiği dönemdir. Dünya tarihi açısından da son derece önemlidir. IX. yüzyılda ise Orta Asya tarihinin dünya tarihinin gelişimine katkıda bulunduğu bir dönemdir.

IX. yüzyılda Orta Asya'da ortaya çıkan önemli olay, 840 yılında Moğol bozkırında Ötüken Uygur Devleti'nin yıkılışıdır. 745 yılından 840 yılına kadar yaklaşık yüz sene boyunca Moğol bozkırına hâkim olan Ötüken Uygur Devleti, kuzeydeki Yenisey bölgesinde yaşayan Kırgızların hücumuna uğrayıp yıkılmıştır. Uygur devletinin yıkılışı, sadece bir bölgedeki devletin yıkılışı olarak görülmemelidir.

³⁰ Egawa Namio **Chuou Ajia Shi** (Orta Asya Tarihi) s. 3 Tokyo 1987

³¹ Sugiyama **Masayuki Chuou yurasia no rekishi kouzou**. s. 11 (Orta Avrasya'nın Tarihi Yapısı) Tokyo 1997

Bu olay, sonuçta Orta Asya’da iki önemli olayı doğurmuştur. Bu iki olay, Türk dünyasının ve diğer taraftan İslam dünyasının gelişmesidir.

Uygurlar, Moğol bozkırında hâkimiyeti kaybettikten sonra parçalanıp bir kısmı Çin’e, Çin Seddi’nin içlerine yerleşmeye çalışmıştır.³² Diğer Uygurlar, batıya göç edip yerleşmiştir.³³ Batıya göç eden Uygurların yerleştiği bölge onlardan sonra Türkleşmiş böylece Doğu Türkistan ortaya çıkmıştır.³⁴ Uygurların batıya göç etmesi Doğu Türkistan’ın ortaya çıkmasını sağlamakla kalmamış, daha batıda yaşayan Türk kavimlerinin de batıya göç etmesini sağlamıştır. Sonuçta, Orta Asya, İran ve Kuzey Hindistan’da Karahanlı hanedanı ve Selçuklu hanedanı gibi Türk Devletleri ortaya çıkmıştır. Türklerin faaliyeti sadece Avrasya kıtasının batı tarafında değil, Kuzey Çin’de de olmuş; burada da Şato Türkleri kendi devletlerini kurmuştur.³⁵ Yani Orta

³² T’ang hanedanı; Çin’e sığınan Uygurlardan tamamen teslim olmayı kabul edenlere Çin Seddi içine yerleşmek için izin vermiştir. Ancak, T’ang hanedanına teslim olmayı reddeden diğer Uygurların grubu ise Çin Seddi’nin dışında kalmışlar, sonrasında ise 848 yılında ortadan kaybolmuştur. Bkz. ilgili yerler, Nakajima Takumi “*Nansouha Uygur Nituite*” (Güney Tarafa Giden Uygurlar Hakkında) Kanazawa 1980.

³³ Batıya göç eden Uygurlar, üç gruba ayrılarak Kansu bölgesi ve Tanrı dağları bölgesine yerleşip devlet kurmuşlardır. Yine Tibet’e gitmiş olan grup hakkında Çin kaynaklarında bilgi yoktur.

³⁴ Şimdiki Doğu Türkistan’da, Uygurların göç etmesinden önce yaşayan halkların pek çoğu milliyet olarak Hintlilere veya İranlılara yakın insanlardır. Mesela Han döneminde şimdiki Doğu Türkistan’da, Kalosityce, yani eski Hint dili kullanılmaktadır. Hnada Toru “**Seiiki bunnmei shi no gairon Seiiki bunkashi**” (Batı Bölgesi Medeniyet Tarihi, Batı Bölgesi Kültür Tarihi) Tokyo 1992 s.158. Fakat T’an dönemindeki kaynakta şimdiki Doğu Türkistan’daki bazı şehirlerde çok Türkün yaşadığı anlatılmaktadır. *Hui Chao Hindistan Beş Devlet Seyahatnamesi*.

³⁵ T’ang hanedanı, 840 yılında Uygur Devleti yıkılınca Uygurlardan gelen büyük asker gücünün desteğini kaybetmiştir. Bu yüzden T’ang hanedanı, Uygurların yerine Şato Türklerinden destek almıştır. 907 yılında T’ang hanedanı yıkılınca Kuzey Çin’de 960 yılına kadar beş hanedan yani Liang(梁), T’ang(唐), Jin(晋), Han(漢), Chou(周) hanedanları bu sırayla ortaya çıkmıştır. Yani bu dönem, “*Beş Hanedan ve On Krallık*” dönemidir. Bu beş hanedanın T’ang, Jin ve Han hanedanlarını, T’ang döneminde Çin Seddi’nin içlerine göç eden Şato Türkleri kurmuştur.

Asya'nın her yerinde Türklerin yoğun faaliyetleri başlamıştır.

Batıya göç eden Türkler, Orta Asya'da Karahanlı Devleti'ni³⁶ kurduktan sonra İslamiyet ile tanışmışlardır. Karahanlı Devleti, ilk Türk-İslam Devleti'dir.³⁷ Karahanlı hanedanının ortaya çıkması, ondan sonra Selçuklu ve Osmanlı hanedanlarıyla bin sene devam edecek olan Türk-İslam döneminin başlangıcıdır. Türkler, İslamiyet'i kabul ettikten sonra İslam dünyasında Türkçe de önemli bir yer kazanmıştır. 1078 yılında dünyada en eski Türkçe sözlük olan *Divan lûgat-it Türk* 'ün ortaya çıkması bu durumu çok iyi göstermektedir. Günümüz İslam dünyasında üç önemli dil vardır. Arapça, Farsça ve Türkçe. Türkçenin bu dillerden biri olması yukarıda bahsedilen dönemde başlamıştır.

840 yılında Uygur Devleti'nin yıkılmasından sonra Türkler batıya göç edince İslamiyet, doğuya yayılmıştır. Uygur Devleti'nin yıkıldığı 840 yılı Orta Asya tarihi için son derece önemli bir yıldır. Aslında Orta Asya'nın dünya tarihinde zirveye oynadığı bu son döneminde, XVI. yüzyılda, bu bölgede büyük rol üstlenen üç büyük devlet olan ve hepsi de Müslüman Türklerin kurduğu Türk-İslam devletleri olan Osmanlı Devleti, Safevi Devleti ve Kuzey Hindistan'daki Türk devleti (Babür İmparatorluğu) kurulmuştur. Şimdi Orta Asya'nın pek çok yerinde Müslüman

³⁶ Pek çok tarihçi, Karlukların Karahanlı Devleti'ni kurduğunu kabul etmektedir. Fakat bazı tarihçiler Uygurların Karahanlı Devleti'ni kurduğunu ileri sürmüştür. Bkz., Abe Takeo “*Nishi Uygur Kokushi No Kenkyu*” (Batı Uygur Devleti Tarihi Araştırma) 1955 Kyoto; Oda Juten *Hangisi Karahanlıların Kökeni; Uygurlar mı yoksa Karluklar mı?* Türkler C. 2 s. 255–259 Ankara.

³⁷ Bulgarların Karahanlılardan daha erken İslamiyet'i kabul ettiğini ileri süren araştırmacılar da vardır. Örneğin Ramazan Şeşen, İbn Fazlan'ın kaleme aldığı eseri üzerinde çalışmıştır ve İbn Fazlan'ın yolculuğu sırasında Hazar sahasına da uğradığı ve buradaki Müslümanlardan da seyahatnamesinde bahsettiğini ortaya koymuştur. Bkz. ilgili yerler, İbn Fazlan, Seyahatnâme (çeviren: Ramazan Şeşen), İstanbul, 1995 (İkinci Baskı).

Türkler oturmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada bahsedilen Uygurların, IX.. yüzyıldan sonra Orta Asya tarihini, hatta şimdiki Orta Asya'nın temel yapısını hazırlayan insanlar olduğunu söylemek mümkündür. Yine Uygurlardan sonra Moğol bozkırında ortaya çıkan büyük göçebe devletleri, Çin'i fethetmeye çalışmıştır. Göçebeler fetih hanedanını³⁸ kurmaya çalışmıştır. Yukarıda değindiğimiz Orta Asya'nın siyasi tarihi ile ilgili çeşitli görüşleri bu şekilde özetledikten sonra, bölgenin tarihine yön veren coğrafi yapısı hakkında da kısaca bilgi vermek gerekmektedir.

Orta Asya'nın Kuzey-Güney Meselesi

Bu çalışmada bir başka konu, Orta Asya'nın kuzey-güney ilişkidir. Japonya'da Orta Asya tarihi araştırmaları yapan tarihçi E.Mano, Orta Asya tarihi araştırmaları hakkında şunları söylemektedir.³⁹

Orta Asya tarihi araştırmalarında, genelde üç görüş vardır: Birinci görüş, doğu-batı ilişkileri tarihidir. Bu konu Orta Asya, Uzakdoğu ve Ortadoğu, Avrupa ya da İpek Yolu, yani doğu-batı ticaret merkezini ihtiva etmektedir. Dolayısıyla bu araştırma; doğudan batıya ya da batıdan doğuya ne tür malların, nasıl insanların gittiği ve fikirlerin, dinin, sanatın ticaret merkezi olan Orta Asya'yı geçerek nasıl diğer bölgelere geçtiği ile ilgilidir.

İkincisi, Çin Hanedanlarının batı bölgesi idare tarihidir. Batı bölgesi, Çin'in batı bölgesi demektir. Fakat bu kelime, Çin tarihinde geniş anlamı ile Orta Asya

³⁸ Fetih hanedanı tabiri göçebeler tarafından Çin'de kurulan hanedan hakkında söylenmiştir. Bu terim, ilk defa Amerikalı tarihçi K.A.Wittfogel tarafından kullanılmaya başlanmıştır. K.A.Wittfogel &China-sheng *History of Chines Society; Liao (907-1125)* New Yok 1949

³⁹ Mano Ejji “Tyuou Ajia no rekishi” (Orta Asya tarihi) s.10 1977 Tokyo

hakkında söylenmiştir. Bu görüşte tarihteki başlıca Çin hanedanlarının, ekonomik açıdan (dış ticaret dâhil) ve siyaset açısından Orta Asya’da ne tür faaliyetlerde bulunduğu ya da Orta Asya’ya nasıl hâkim olduğu işlenmiştir.

Üçüncü görüş, Türk milli tarihidir. Orta Asya’nın bir başka adı, Türkistan’dır. Bu ad, Orta Asya’da yaşayan pek çok Türk olduğundan dolayı verilmiştir. Bu görüş, Orta Asya’nın kuzeydeki bozkırlarında göçebe hayatı yaşayan Türklerin faaliyetleri ve sonuçta Türklerin Orta Asya’nın güneyindeki vaha bölgelerine nasıl göç ettiği ve orada kurduğu devletler ile ilgilenmiştir.

Japonya’daki Orta Asya tarihi araştırmaları, genelde yukarıda bahsettiğim üç konudan ilki ve ikincisi eksenindedir. Dolayısıyla Japonya’daki Orta Asya tarih araştırma kitaplarının çoğu doğu-batı ilişkisi(yani İpek yolu hakkında) ve Orta Asya’daki Çinlilerin faaliyetlerini anlatmıştır. Aslında Çin kaynaklarındaki Orta Asya bilgilerinin çoğu ticaret ile ilgilidir.

Japon tarihçisi E.Mano, Orta Asya tarihine bu açıdan bakıldığında bu görüşe itiraz etmiştir. Mano üçüncü görüş olan Türk milli tarihi açısından Orta Asya tarihini araştırmak üzere kaynak olarak *Babürname* ve *Tarih-Residi* isimli kitapları okumuştur.

Babürname’nin yazarı olan Babür, Timur’un üçüncü torunu olarak 1483 yılında Fergana’da doğmuştur. Babür, Özbek Han ile mücadelesinde başarılı olamayacağını anlayınca Orta Asya’daki hâkimiyet isteğinden vazgeçip Hindistan’da yeni bir devlet kurmuştur.

Tarih- i Reşidi’nin yazarı ve Babür’ün yeğeni olan Haydar Mirza ise 1500 yılında Buhara’da doğmuştur. 1512 yılında Fergana’ya geçerek Moğol prensi Said

Han'ın hizmetine girip birkaç kere sefere çıkmış ve ardından Keşmir'de bağımsız bir devlet kurmuştur.

Çağatay Türkçesi ve Farsça ile yazılan(Yani Çince gibi yabancı bir dille değil.) bu iki eser, XV. yüzyıldaki Orta Asya tarihi hakkında araştırma yapmak için çok değerli bir kaynaktır. Eserlerin yazarları da Orta Asya'da doğmuş ve Orta Asya'da büyümüş insanlardır. Hatta bu iki yazar, o zamanın Orta Asya'sında en yüksek seviyede eğitim almış kişilerdi. Bu eserlerde XV. yüzyılda Orta Asya'da ortaya çıkan önemli olaylar ya da hikâyeler hakkında çok bilgi olduğu hâlde Çin ve Çin'in dış ticareti hakkında bilgiler yoktur. İki yazar da sadece kendi yaşadıkları bölgeler hakkında bilgi vermişlerdir. Mesela Haydar Mirza Doğu Türkistan'ın batı bölgesinde oturmasına rağmen, eserinde Doğu Türkistan'ın doğu bölgesi hakkında, hatta daha doğudaki Çin hakkında hiç bilgi vermemiştir. Eğer dış ticaret ya da Çin ile ilişki Orta Asya'da oturanlar için o kadar önemli olsaydı hem Babür hem de Haydar Mirza bunlardan eserlerinde mutlaka bahsederlerdi. Onların eserlerinde böyle bilgilerin olmaması, onların dış ticaret ya da Çin ile ilişkiyle fazla ilgilenmediklerini göstermiştir. Bu da dış ticaret ve Çin ile ilişkisinin Orta Asya'da oturanlar için o kadar önemli olmadığını göstermektedir.

Orta Asya'nın güneyindeki vaha bölgesinde oturan Babür ve Haydar Mirza'nın kendilerinin çevresinde ortaya çıkan olaylardan başka ilgilendikleri şeyler, Orta Asya'nın kuzeyindeki bozkırda oturan göçebelerin faaliyetleriydi. Aslında Babür, bozkırda yaşayan Özbekler tarafından Orta Asya'dan kovulmuştur. Bunun sonucunda Hindistan'a yerleşmiştir. Haydar Mirza ise Kaşgar'da oturduğu dönemde Kazaklar ile savaşıyordu.

Onları ilgilendiren en önemli konular dış ticaret ile doğu-batı ilişkisi değil,

kuzeydeki bozkırda oturan göçebeler ile ilişkilerdir. XV. yüzyılda onların ilgilendiği konular herhâlde Orta Asya’da başka zamanda oturanlar için de ilgi çekici şeylerdi. Dolayısıyla Orta Asya tarihini anlamak için kuzey-güney ilişkisine de bakmak gerekmektedir.

E.Mano’ya göre Orta Asya’nın kuzeyindeki bozkırlarda göçebelerin askeri gücü ve güneyin vaha bölgesindeki ekonomi gücü birleştiği zaman büyük bir devlet ortaya çıkmıştır. Orta Asya’da bu iki gücün birleşip ortaya çıkardığı büyük devletlere örnek olarak Timur Devleti’ni verebiliriz.

E.Mano’nın anlattıkları Japonya’da büyük tartışma yaratmıştır. E.Mano’nın anlattıklarını eleştiren kişiler de vardır⁴⁰. “Orta Asya’da İpek yolu var mı, yok mu?” Bu konu tartışma yaratacak kadar büyümemiştir. Asıl tartışma “Orta Asya’daki ticaret yolunun adının “İpek Yolu” olması uygun mu? Yoksa bu yola başka birad mı konulmalı?” Bu konudaki tartışma daha mantıklıdır⁴¹ Fakat Mano, bu eserde Orta Asya’da önemli bir ticaret olmadığını ileri sürmemiştir. Eskiden İpek Yolu üzerine araştırma yapan tarihçiler de bozkırda oturan göçebelerin faaliyetleri hakkında çok

⁴⁰ Moriyasu, **Siruk rodo to Tou teikoku...** s.72 2007 Tokyo

⁴¹ İpek Yolu ismi hakkında Çin tarihi araştırmacısı olan İchisada Miyazaki itiraz etmiştir. Ona göre savaşı devletler zamanında(m.ö. 403-225) Çin’in her yerinde altın bulunmuştur ve Han hanedanı ortaya çıkınca(m.ö 202) büyük bir pazar ortaya çıktığı için Çin’de ekonomik canlılık dönemi oluşmuştur. Fakat İpek yolu açılınca durum değişmeye başlamıştır. Çünkü o zaman Çin’e göre Batı Asya ve Akdeniz ülkeleri daha gelişmiş ülkelerdi. Bu yüzden mallar doğudan batıya değil, batıdan doğuya gelmiştir. Demek ki gümüş doğudan batıya akmıştır. Çinliler batıya akan gümüşü geri almak için ipek satmıştır. O zaman Çin’in batıya satabildiği tek mal, ipekti. Fakat Çinlilerin sattığı ipeğin miktarı yeterli değildi. Çin’de İkinci Han hanedanı döneminde(m.s. 25-229) ekonomik durgunluk tekrar yaşanmıştır. O zaman şimdiki uçak ve gemi gibi nakliye araçları yoktu. Fakat az miktarda da olsa dış ticaret açığı uzun zaman devam edince ekonomik durgunluk başlayabilirdi. Yani İchisada Miyazaki bu açıdan doğu-batı ticaret yoluna bakınca “İpek Yolu”adının uygun olmadığını ileri sürmüştür.

Miyazaki İchisada “**Dai Tou teikoku**”(Büyük Tang imparatorluğu) s.30 Tokyo 1989

alakadar olmuştur.

Bize göre bu tartışmanın asıl konusu şöyledir. Orta Asya’da ortaya çıkan pek çok büyük devlet göçebeler tarafından kurulmuştur. Göçebelikte üretim az olduğu için göçebelerin büyük devlet yönetmek için mutlaka dışarıdan ekonomik destek alması gerekiyordu. Peki bu ekonomi destek nereden geliyordu? Ekonomi destek, Orta Asya’nın güneydeki ziraat bölgesinden mi geliyordu? Yoksa doğu-batı ticaretinden mi geliyordu? Bu soruya tam cevap vermek zordur. Zira Orta Asya’da ortaya çıkan büyük devletlerin nereden ekonomik destek aldığı, devlete göre değişmiştir. Devletlerin coğrafi şartları ve o zamanki uluslararası durumları bu değişimi etkilemiştir.

Fakat Mano’nun fikri, Orta Asya’nın tarihini araştırmak için Orta Asya’nın kuzey-güney ilişkisinin önemini bize göstermiştir. Tabiki şimdiye kadar Moğol bozkırında ortaya çıkan göçebe devletlerinin kuzey-güney ilişkisi araştırılmıştır. Ama pek çok araştırma Çin tarihi açısından yapılmıştır. Çin hanedanların dış politika tarihi ele alınmıştır. Bu araştırmanın konusunun, yukarıda bahsedilen Orta Asya tarihinin üç araştırmasının ikinci konusu olduğu söylenebilir.

Japonya’nın Çin şehirleri tarihi uzmanı Tatuhiro Seo⁴², Orta Asya’nın ticaret yolu hakkında çok ilginç bir araştırma yapmıştır. Onun anlattıklarına burada kısaca değinmek istiyoruz.

Asya kıtasındaki şehirlerin ortaya çıkmasını ve gelişmesini anlamak için çevre durumunun sınırına dikkatle bakmak gerekiyor. Avrasya kıtasının en büyük çevre

⁴² Seo Tatuhiro “ **Swkai toshji Tyuan ni okeru Seiikjhin no kurashji**” (Dünya şehri Cahang’daki Orta Asyalıların hayatı) Sirk rod gakukaengyousho 9 Nara 2004 s21-99.

durumunun sınırı, ziraat bölgesi ve göçebe bölgesi arasındaki sınırlardır. Bu sınırlar arasındaki en büyük bölge, dünyanın kuzey 40. enlemi civarında doğu-batı arasında bulunan on bin kilometre kadar olan bölgedir. Asya'nın doğusundaki bu sınır bölgesinin kuzey-güney mesafesi, 100-300 km arasındadır. Bu sınır tarih boyunca dünyanın ikliminin değişmesine bağlı olarak, hatta göçebelerin güneye göç etmesi veya çiftçilerin kuzeye göç etmesine göre değişmiştir. Bu yüzden tarihte bu sınırı kesin olarak çizmek mümkün değildir. Asya'da modern çağ öncesi dönemde şehirler, göçebelik-ziraat sınır bölgesinin güneyinde, su kaynağı zengin olan yerlerde kurulmuştur. Eskiden bu sınır bölgesi ve bu bölgenin güneyindeki bölgelerde doğu-batı ya da kuzey-güney ticareti yaygın olmuştur. Yani bu bölge, ticaret bölgesi olarak gelişmiştir. Bu ticaret bölgesindeki şehirleri doğu-batıya bağlayan yol İpek Yolu'dur.

Bu araştırma Orta Asya'daki doğu-batı ticareti ve kuzey-güney ticaretinin önemini çok iyi göstermektedir. Bu araştırmaya göre kuzey Çin'deki ticaret, kuzeyde oturan göçebeler ve güneyde oturan çiftçilerin ticaretinden dolayı gelişmiştir. Aslında bu tezin sonunda bahsedilen tüccar millet olan Soğdlar, Çin'in kuzeybatısında koloni kurup yerleşmiştir. Fakat Soğdların sadece Çin'in kuzeybatısında değil, Çin'in kuzeydoğusunda da oturduğu tahmin edilebilir. Mesela T'ang döneminde en meşhur Soğdlardan biri olan An Lushan'ın memleketi, Ying(營) eyaleti, Çin'in kuzeydoğu bölgesindedir. Zaten altı tane dil bilen An Lushan, gençken devletin ticaret dairesinde memur olarak çalışmıştır.⁴³ Çin kaynaklarına göre Kök Türk Devletinde Hu bu(胡部) adlı bir grup vardır.⁴⁴ Bu grup, herhâlde Soğdların kolonisidir ve Kök Türk Devleti'nin doğu bölgesini idare eden Şad tarafından

⁴³ STS, c.225, s.6411

⁴⁴ STS, c.215, s.6083

yönetilmiştir. Soğdların bu kolonisinin yeri kaynaklarda yazılmadığı için Kök Türk Devleti'nin neresinde olduğunu bilemiyoruz. Fakat bu koloninin Kök Türk Devleti'nin doğusunda olduğunu tahmin edebiliriz. Orada oturan Soğdlar herhâlde Çin ile ticaret yapmıştır ve Çin ile ticaret yapmak için koloni kurmuştur. Bu Soğdların hikâyesi Çin'in kuzeydoğu bölgesinde göçebe devletleri ve Çin hanedanları ile ticaret yapıldığını göstermiştir.

Aslında göçebe ekonomisinde, kendi kendine yeten bir toplum kurmak mümkün olduğu hâlde büyük devlet kurdukları zaman üretim az olduğu için göçebelerin en önemli sorunu ekonomi oluyordu. Yani göçebelerin, kendilerinin dışındaki toplumlardan büyük maliye destek bulmaları gerekiyordu; sadece asker gücü ile büyük devlet kurmak mümkün değildi. Bunun için göçebelerin, büyük bir göçebe devleti kurdukları zaman kaynak bulmak için yerleşik bir bölgeye hâkim olmaları gerekiyordu. Moğol bozkırında ortaya çıkan büyük göçebe devletinin mali kaynakları olarak iki yerleşim bölge vardır. Bu iki yerleşim bölgesi, şimdiki Türkistan ve Çin'dir

Bize göre Moğol bozkırında yaşayan göçebeler devlet kurduğu zaman en önemli mali kaynakları Çin olmuştur. Tabiki Moğol bozkırında yaşayan göçebeler de doğu-batı ticaretiyle ilgilenmiştir. Fakat Moğol bozkırında ortaya çıkan büyük göçebe devletlerin faaliyetlerine bakınca onlar için birinci olarak kuzey-güney ilişkisi, ikinci olarak da doğu-batı ilişkisi önem arz etmiştir. Tarihte Moğol bozkırında büyük göçebe devleti kurulduğu zaman Çin'de de büyük hanedanlar ortaya çıkmıştır. Büyük göçebe devletleri ortaya çıktığı zaman Çin'de onlara ekonomik destek verebilen büyük hanedanların olması lazım idi. Mesela Moğol bozkırında Hun Devleti ortaya çıktığı zaman Çin'de Han hanedanı ortaya çıkmıştır. Kök Türk döneminde Çin'de

Cho, Sui ve T'ang hanedanları ortaya çıkmıştır. Moğol bozkırında ortaya çıkan göçebe devletleri, ilk defa Çin hanedanları ile ekonomik ilişki kurmuştur ve Çin hanedanları ile ilişkileri kesildiğinde göçebe devletleri yeni maliye kaynakları elde etmek için şimdiki Doğu Türkistan'da bulunan ülkeleri sıkıştırmıştır.

Bu tezde göçebelerin ekonomisi ve Orta Asya'nın uluslararası ilişkisi ile başta Uygurlar olmak üzere Hunlar ve Kök Türkler gibi Moğol bozkırında yaşayıp büyük devletler kuran göçebelerin ekonomik sorunlarını ve dış politikalarını inceledik. Özellikle Ötüken Uygur Devleti hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir. Zira araştırmacıya göre Ötüken Uygur Devleti, tarihte Moğol bozkırında ortaya çıkan göçebe devletleri arasında en sık ve yoğun olarak kuzey-güney ilişkisine dâhil olan devlettir; hatta Moğol bozkırında ortaya çıkan son büyük göçebe devlettir.⁴⁵

⁴⁵ Moğol bozkırında Uygurlardan sonra ortaya çıkan kavimler (yani Kitaylar, Moğollar ve Mançuryalılar gibi kavimler), devlet kurduktan Çin'den daha güçlü bir devlet hâline geldiklerinde Çin'i işgal edip “fetih hanedanı” kurmaya çalışmıştır. Yani göçebeler Çin hanedanı kurmaya çalışmıştır. Bu yüzden sah göçebe devleti olarak Ötüken Uygur Devleti'nin, Moğol bozkırında ortaya çıkan son göçebe devlet olduğu söylenebilir.

BİRİNCİ BÖLÜM

BOZKIR TOPLUMLARININ VE YERLEŞİK TOPLUMLARIN

SİYASİ VE EKONOMİK YAPILARI

A) Orta Asya Coğrafyası

Bu bölümde bozkır toplumlarının ve yerleşik toplumların siyasi ve ekonomik yapılarına değinmeden önce önemli bir konu olan göçebelerin dünyası konumundaki Orta Asya'nın coğrafyasını tanıtmak istiyoruz.

Çok büyük ve geniş bir bölge olması dolayısıyla Orta Asya'nın coğrafyasında farklılıklar görülür. Kuzeyinde yer alan orman bölgesinden sonra bozkır çöl bölgesi yer alır. Bozkır çöl bölgesinden sonra ise ılıman kuşak hâkimdir. Doğuda Sibiryaya ile Mançurya'ya, batıda Rusya ile Macaristan'a kadar uzanan sahayı içine alan bir kuşak şeklinde gelişmiştir. Bu coğrafyada; bozkır başta olmak üzere çöl ve ormanlardan başka dağlar, yayla ve havza bölgeleri ile büyük ırmakların yer aldığı çok değişik bölgeler bulunmaktadır. Orada yaşayan insanların hayat tarzı ve ekonomisi de coğrafyanın şartlarına uygun olarak avcılık, hayvancılık, ziraat ve ticaret şeklinde kendini göstermektedir. Bunları ele alırken şöyle bir tasnif yapabiliriz.

Orta Asya'nın en kuzeyi, orman bölgesidir. Bu ormanlık alan Sibiryaya ve Mançurya'nın çevresini oluşturmaktadır. Sibiryaya bölgesi oldukça geniş bir alanıdır. Doğu-batı mesafesi Ural dağlarından Pasifik Okyanusu'na kadar, kuzey-güney mesafesi ise Kuzey Buz Denizi'nden Çin, Moğolistan ve Kazakistan'a kadar devam eden geniş bir sahadır ve genelde dörde ayrılabilir: Batı Sibiryaya ovalık bölgesi, Orta Sibiryaya yayla bölgesi, Güney Sibiryaya dağlık bölgesi ve Kuzeydoğu Sibiryaya dağlık bölgesi. Bu çalışmada konu edilen bölge Güney Sibiryaya dağlık bölgesidir. Bu

topraklar üzerinde Türklerin en eski ana vatanı olan Altay dağları ve Baykal Gölü vardır. Sibirya, çok kar yağdığı için bozkır ve çöl bölgeleri gibi fazla kurak olmaz. Bu yüzden orada zengin ormanlık alanlar bulunur. Ormanlarda bol miktarda geyik, ayı, kurt, tilki ve vizon gibi yaban hayvanlar yaşar. Orada yaşayanlar bu hayvanları avlayan avcılardır. Onlar avladığı hayvanlardan et ve deri elde ederek başka bölgelerde oturan kavimler ile ticaret yapmak suretiyle hayatlarını sürdürmüşlerdir. Onların ekonomik faaliyetleri, ticaret ve avcılıpın yanı sıra küçük ölçekli ziraat ve hayvancılığa dayanmaktaydı. Ormanda yaşayan halkın ekonomik gücü zayıf ve nüfusu da az olduğu için tarihte büyük devletler kuramamışlardır. Sonuçta XVIII. yüzyıl başlarında Rus hâkimiyeti altına girmişlerdir.

Diğer bir orman bölgesi olan Mançurya bölgesi ise Orta Asya ve Çin tarihinde büyük rol oynamıştır. Burada yaşayan halk da Sibirya'dakilere benzer bir hayat sürdürmüşler, avcılık veya küçük çapta hayvancılık yaparak geçinmişlerdir. Fakat bu bölge insanları, Çin hanedanları ile ilişki kurup Çin medeniyetinin etkisi altına girmiştir. Bu yüzden orada yaşayan Mançuryalılar Gao chü-li (高句麗), Po hai (渤海) gibi Çin hanedanlarını örnek alarak tarihte iki kez Çin'de büyük devlet kurmayı başarmışlardır.⁴⁶Yine bu bölgede bulunan Baykal sahası, Türklerin ana vatanlarından birisidir.

Orman bölgesinden daha güneye gidilince bozkır bölgesine ulaşılmaktadır. Mançurya'dan Macaristan'a kadar uzanan geniş bir alana yayılan bu topraklar, denizden uzak ve az yağış alan oldukça kurak bir arazidir. Bu yüzden burası ziraat yapmak için uygun değildir. Orada yaşayan insanlar hayatlarını ziraatle değil,

⁴⁶ Chin(金) hanedanı (M.S. 1115-1234) ile Ch'ing(清) hanedanı (M.S. 1644-1912).

hayvancılıkla, yani konar-göçebeliğe ağırlık vererek geçirmişlerdir.

Orta Asya'nın bozkır bölgeleri ikiye ayrılabilir: Kıpçak bozkır (Güney Rusya ve Kazak bozkırları) ile Moğol bozkır. Bu tezde konu edilen bölge Moğolistan bozkırındır. Bu arazi, Orta Asya tarihinde en önemli bölgelerden biridir. Burada, başta bu teze konu olan Uygur Devleti olmak üzere Asya Hun, Kök Türk, Moğol devletleri gibi önemli göçebe devletleri ortaya çıkmıştır.

Bu geniş alan içinde Hangay dağları ve Altay dağları gibi büyük dağ silsileri bulunur. Özellikle bu büyük dağların tepesindeki karlar, Orhon ve Selenge ırmakları gibi çok büyük ırmakların kaynağını oluşturmaktadır. Bu ırmakların havzasında göçebe hayatı için çok uygun ve zengin bir bozkır bulunmaktadır. Eskiden, Orhon ırmağı havzası Moğol bozkırında yaşayan göçebelerin merkezi olmuştur. Uygurlar ve Moğollar orada şehir kurup bu şehri başkent (Ordu Balık ve Kara Kurum) olarak kullanmıştır. Hunların ve Kök Türklerin de burayı merkez olarak seçtiklerini biliyoruz (Kök Türk kağanlarının yazıtları da orada bulunmuştur). Eski Türklerin kutsal dağı olan Ötüken Dağı'nın da Orhon havzasının güney tarafında bulunan Hangay dağlarının bir parçası olduğu tahmin edilmektedir.

Moğol bozkırında yaşayanlar genelde göçebe tarzı hayat sürdürmüşlerse de bazen güneydeki ziraat bölgesinde oturan Çinlilerle ticaret de yapmışlardır. Bu faaliyetler bu tezin önemli konularından biridir.

Bozkırdan sonra Çin Seddi bölgesi gelmektedir. Bu bölgeleri, aslında yukarıda bahsedildiği gibi coğrafi şartlar gereği bozkır alanına dâhil etmek gerekir. Fakat bölgenin coğrafi açıdan değil de tarihî açıdan çok özel bir yeri olduğu için bu tezde tarihsel yönüyle incelenecek en önemli bölgelerden biridir. Daha önce de bu

havalinin eskiden ticarî açıdan çok gelişmiş bir bölge olduğuna değinilmiştir.

Çin tarihinde sadece ekonomik alanda değil, askerî ve siyasî açıdan da çok önemli bir yer tutan bu bölge, Çin Seddi civarlarıdır. Bu bölge, daha önce de bahsettiğimiz gibi yaklaşık 40 derece kuzey enleminde ve doğu-batı mesafesi on bin kilometrelik olan bir kuşaktır. Bu bölgenin tarihi gelişimini kuzeydeki göçebe devletleri ile güneydeki Çin hanedanları belirlemiştir. Kuzeydeki göçebe devletleri güçlü oldukları zaman güneye ilerlemişlerdi; güneydeki Çin hanedanları güçlü oldukları zaman ise bu sefer göçebeler daha kuzeye çekilmişlerdir. Aslında günümüzde Çin hakkındaki kitaplarda Çin Seddi'nin fotoğraflarını görebiliyoruz fakat bu fotoğraflardaki Çin Seddi, Ming hanedanı döneminde yapılmıştır. Ch'in hanedanı (M.Ö. 221-206) döneminde inşa edilen orijinal Çin Seddi ise daha kuzey taraftadır. Bu bölgenin bir başka adı da “ziraat ve göçebeliğin birleştiği bölge” veya “ziraat ve göçebelik sınır bölgesi”dir. Dünyada bu bölge ile çok benzeşen pek çok yer vardır. Çin Seddi bölgesi, ziraat ve göçebeliğin birleştiği alanlar arasında en büyüğüdür. Çin tarihi araştırmacısı olan Seo Tatuhiro'ya göre, ziraat ve göçebeliğin birleştiği bölge olarak Çin Seddi bölgesinden sonra gelen en büyük bölge Afrika kıtasının Sahel Bölgesi'dir.⁴⁷ Sahara Çölü'nün güneyinde yer alan bu bölge hem ziraat ve göçebeliğin birleşme noktası hem de siyah Afrika ile beyaz Afrika'nın sınırıdır. Burada Afrika'nın kuzey-güney ticaretinden gelişen Timbuktu şehri bulunur. İyi bir araştırmacı olan tarihçi Owen Lattimore Çin Seddi bölgesini “Reservoir” adı ile adlandırmıştır.⁴⁸ Lattimore buranın, gelecekte Çin'i fethedecek güç olduğunu

⁴⁷ Seo Tatuhiro “*Swkai toshji Tyuan ni Okeru Seiikjhin no Kurashji*” (Dünya Şehri Ch'ang-an'daki Orta Asyalıların Hayatı) **Sirk rod gakukaengyoushjo** 9 Nara 2004 s. 21-99

⁴⁸ İşmi Kiyohiro “*Lattimore no henkyouron to Kan Toukan no Chyugoku hokuhen*”

düşündüğü için bu bölgeye “Reservior” adını vermiştir. Demek oluyor ki bu bölge sonradan Çin’i fetheden pek çok milletin (Türkler, Moğollar ve Tangutlar vs.) ortaya çıktığı bölgedir. Lattimore bu geniş alanın özelliklerini şöyle belirtmektedir: Bu bölge daha sonraki dönemlerde Çin’i fethedecek güçlü milletleri ortaya çıktığı yerdir. Bu milletler Çin’i fethettikten sonra dahi kendi kimliklerini kaybetmemişler ve kendilerinin Çinli olduğunu düşünmemişlerdir. Bunlar Çin topraklarını korumak için tampon bölge oluşturmuşlar ve aynı zamanda Çin’de hanedan kuran milletlerin ana vatanını da korumuşlardır. Bölgeden Çin yönetimine ve ordusuna pek çok sivil memur ve asker gönderilmiştir. Yani bu coğrafya, Çin’e insan kaynaklarını hazırlamıştır ve aynı anda da Çin’den pek çok mal, bu bölgeye gönderilmiştir. Çin’den gönderilen mallarla burada yaşayan insanlar rahat yaşayacaklar fakat buna karşılık orada yaşayan insanlar daha çok Çin’e bağımlı olacaklardı. Bunun sonucunda bu bölge ile dışarıdaki bölge (yani Dış Moğolistan bölgesi gibi) aralarında yeni bir sınır doğuracaktır. Çevrenin bu şekilde değiştirilmesi, oraya göç eden Çinlilerin hayatını da büyük şekilde etkilemiştir.⁴⁹

Aslında Lattimore yukardaki özelliklerden bahsederken Mançurların kurduğu Shin hanedanlığından esinlenmiştir. Fakat İşmi, bu özelliklerin Han ve T’ang döneminde bu bölgeye göç eden göçebelerde de görüldüğünü ileri sürmüştür.⁵⁰ Mesela sonkari Han hanedanı döneminde pek çok güneyli Hun, iç savaştan dolayı Han hükümetinden Çin Seddi’nin güney tarafına sığınmayı talep etmiştir (M. S. 48).

(Lattimore’un Sınır Teorisi ve Han, T’ang Dönemindeki Kuzey Çini) **Higasi Ajiashi ni okeru kokka to tiiki** (Doğu Asya Tarihindeki Devletler ve Bölge) 2001 Tokyo s. 279.

⁴⁹ Sayılan bu özellikler, Kiyohiro İşmi’nin makalesinden alınmıştır. İşmi Kiyohiro **a.g.m** s. 278- 299.

⁵⁰ Seo Tatuhiko “*Swkai toshji Tyuan ni Okeru Seiikjhin no Kurashji*”... , s. 21-99.

Han hükümetinde bu taleple ilgili tartışma yapıldıktan sonra hükümet, Hunların Çin Seddi'nin güney tarafına yerleşmesine izin vermiştir.⁵¹ Güney Hunların yerleştiği bölge Çin kaynaklarına göre Çin Seddi bölgesindeki Yun zhong(雲中) Wu yuan(五原) Shuo fang(朔方) Bei da(北地) Ding xiang(定襄) Yan men(鴈門) Shang gu(上谷) Dai(代), yani “sekiz ilçeler” olduğu tahmin edilebilmektedir. Bu ilçeler Çin Seddi'nin güney tarafındadır. Han hanedanı bu topraklarda yaşayan Çinlilerin kendi memleketlerine dönmelerini sağlayarak boşalan bu bölgeye Hunları yerleştirmiştir. Hunlar, oradaki eski kaleye tadilat yapıp yerleşmiştir.⁵² Bu ilçelerde yaşayan Çinliler eskiden bu bölgede oturamıyorlardı. Çin kaynaklarına göre bunun sebebi on bir sene önce Han hanedanı tarafından bölgeyi korumak amacıyla buraya Çinlilerin yerleştirilmesiydi.⁵³ Han hanedanının bu kararındaki amacı, Hunları Çin Seddi'nin güney tarafına yerleştirip onların gücü ile Kuzey Çin sınırını diğer milletlerin istilasından koruyup bölgeyi güvenli kılmaktı.

T'ang hanedanı 630 yılında I. Kök Türk Devleti'ni yıktıktan sonra halkının⁵⁴ yüz bindenbir milyondan fazlası⁵⁵ T'ang hanedanına bağlandı. Onları bu bölgeye yerleştirdi. Kaynaklara göre⁵⁶ T'ang hanedanı bu kararı M.S. 48 yılındaki Hou Han hanedanının aldığı karardan esinlenerek vermiştir. Yani T'ang hanedanı da Kuzey Çin'deki sınırı koruma amacı ile onları yerleştirmiştir. Bu bölgeye yerleşen eski Kök

⁵¹ HHS, c.19, s.715.

⁵² HHS, c.1, s.78.

⁵³ HHS, c.1, s.66.

⁵⁴ Bu halklar sadece Türkler değildi ve içinde Soğdlardan da çokca bulunmaktaydı. Bu yüzden tezimizde böyle ifade kullanmıştır.

⁵⁵ CTS, c.194, s.5162

⁵⁶ CTS, c.61, s.2361.

Türk Devleti halkları da orada ziraat ile yaşamlarını sürdürebilmek için tarım araçları almıştır.⁵⁷

Bu yerleşim hakkında t Özkan İzgi detaylı bilgi vermiştir. T'ang hanedanının eski Gök Türk halklarını bu bölgeye yerleştirmesinin amacı olarak Kuzey Çin'deki sınırları korumak ve oraya yerleşen Kök Türk halklarının Çinlileşmesini sağlamak olduğunu ileri sürmektedir.⁵⁸ O. Lattimore ise bu bölgenin özelliğinin, Çin hanedanlarına insan kaynağı sağlamasından ileri geldiğini iddia etmiştir. Aslında burada bölgeye yerleşenlerin içinde T'ang hanedanlığında general veya asker olarak görev alan kişiler de bulunmaktadır. Orduda general olarak görev alanların pek çoğu Çinli değildi. Alanında görev alan bazı yabancı generaller Çin kültürü alanında eğitilmişlerdi.⁵⁹ Buradan da anlaşılabacağı üzere bu bölgeye yerleşen bazı Kök Türklerin Çinlileştiğini tahmin etmek mümkündür.

Takao Moriyasu'ya⁶⁰ göre bu bölge, Çin hanedanları için hem tehlikeli hem de çok önemliydi.

Burasını çok iyi kontrol altında tutan Çin hanedanı çok gelişerek zenginleşmiştir; aksi takdirde bu bölgeden ortaya çıkan kuvvetli kavimler tarafından

⁵⁷ T'ang hanedanı ilkinde bu destek isteğini reddetmiştir. Fakat eski Kök Türk halkları ile ilişkisini bozmak istemeyen T'ang hanedanı onların talebini kabul etmiştir. Bu olay T'ang hanedanı için bu eski Kök Türk halklarını iskân politikasının ne kadar önemli olduğunu gösterir.

HTS, c.215 s .6045

⁵⁸ İzgi Özkan “Çinlilerin, Gök Türk ve Uygurları yerleştirme siyasetleri” I *Türkoloji Kongresi Tebliğleri* İstanbul 1980 s.203.

⁵⁹ Örnek olarak Ka Jyo kan ve Li Kuang li örnek verilebilir. Çin kaynaklarına göre onlar, Han shu gibi tarih kitapları okumaya seviyordu. HTS, c135, s.4571 ve CTS, c.110, s.3303.

⁶⁰ Moriyasu Takao, *Siruku rodo to Tou teikoku*(İpek yolu ve T'ang İmparatorluğu) Tokyo 2007 s.61.

yıkılacaktı. T'ang hanedanı ise Kök Türk Devleti yıkıldıktan sonra bu bölgeyi çok iyi kontrol edebildiği için gelişmiştir fakat VIII. yüzyılın ortasından sonra kontrolü sağlayamadığından An-Shi isyanı çıkmıştır. Bu dönemden sonra da Şatolar, Kitanlar ve Tangutlar gibi Çin tarihinde çok önemli rol oynayan kavimler görülmektedir.

Bu bölgedeki yerleşimlerle ilgili Çin şehirleri üzerinde çalışan Japon bilim adamı Tatuhiro Seo ⁶¹ ise Orta Asya'nın ticaret yolu hakkında çok ilginç bir araştırmada bulunmuştur. Verdiği bilgilere kısaca değinmek istiyoruz.

“Asya kıtasındaki şehirlerin ortaya çıkışını ve gelişimini anlamak için çevresel durumunu ve coğrafi etkenleri dikkatle ele almak gerekiyor. Avrasya kıtasının en büyük coğrafi sınırı, ziraat bölgesi ve göçebe bölgesi arasındaki sınırlardır. Bu sınırları kapsayan en büyük bölgeye, kuzey 40 derece enlemi civarında doğu-batı yönünde mesafesi aşağı yukarı on bin kilometre olan kuşak üzerindedir. Asya'nın doğusunda uzanan bu alanın kuzey-güney mesafesi, yüz ila üç yüz kilometre arasındadır. Bu sınır, tarih boyunca dünyanın iklim değişmesine göre, hatta göçebelerin güneye göç etmesi veya çiftçilerin kuzeye göç etmesine göre değişmiştir. Bu yüzden tarihte bu sınırı kesin olarak çizmek mümkün değildir. Eskiden bu sınır bölgesi ile güneyindeki sahalarda doğu-batı ya da kuzey-güney istikametindeki ticaret yaygın olmuştur. Bu ticaret bölgesindeki şehirleri doğu-batıya bağlayan yol ise İpek Yolu'dur.

Daha güney tarafa inilirse çöl bölgesine rastlanmaktadır. Kurak ve geniş bir toprak olan Orta Asya'da böyle çöllük alanların oranı yüksektir. Bu tezde çöl bölgesi olarak adlandırılan yer Gobi Çölü ve tarım havzasıdır. Gobi Çölü, iç ve dış

⁶¹ Seo Tatuhiro “Swkai toshji Tyuan ni Okeru Seiikjhin no Kurashji” ... , s. 21–99.

Moğolistan arasında yer alır. Burası aslında kumdan oluşan çöl tipinde değil, sanki bozkır gibidir. Burası, tezimizde Moğol bozkırı olarak ele alınmıştır.

Başka bir çöl bölgesi olan tarım havzası ise kumsal çöl bölgesidir. Bu bölge oldukça kuraktır, hatta yılda düşen yağmur miktarı çok az olduğu için fazla bitki yetişmez. Bu yüzden sadece insanların değil, hayvanların bile yaşaması için çok zorlu bir bölgedir. Fakat bu büyük çölde küçük noktalar hâlinde vahalar vardır. Doğudan batıya zincir gibi sıralanan bu vahalardan kısaca söz etmek gerekir.

Vahalar bölgedeki yüksek dağlardaki karların erimesiyle oluşan ırmakların kenarında ya da altında su kaynağı olan yerlerde bulunur ve doğudan batıya, bir zincir şeklinde devam eder. Bu vahalarda eskiden insanlar şehirler kurup ziraat ve hayvancılık ile hayatlarını sürdürmüştür. Bu yüzden buraları çöl bölgesinde insanların tek yaşayabildiği yerdir. Aynı zamanda insanların yaşayabildiği tek yer olan bu vahalar eskiden birer ticaret merkezi olarak gelişmiştir ve denizdeki adalar gibi rol oynamıştır. Tarihte Orta Asya'da ticaret yapan tüccarlar doğudan batıya yolculuk yaparken bu vahalara uğrayıp su ve yiyecek satın alarak yolculuklarına devam etmişler, hatta bazı tüccarlar orada alışveriş de yapmışlardır. Büyük birer şehir olarak gelişen vahalarda başta tüccarlar olmak üzere çiftçi, imalatçı, aşçı gibi insanlara hizmet veren birçok kişinin yanı sıra din âlimi ve sanatçı gibi insanlar da toplanmıştır.

Bu bölge, ticaret tarihinden başka kültür tarihi açısından da çok dikkat çekicidir. Oralarda yolculuk yapan tüccarlar getirdikleri malları satarak ticaret yapıyor, diğer taraftan da farklı kültürler de birleşip (din, sanat vb. yönlerden) yeni kültürler ortaya çıkıyordu. Bunları, oralarda yapılan arkeolojik kazılardan ortaya çıkan buluntulardan anlayabiliriz. Mesela günümüzde başta Çin olmak üzere Kore ve Japonya gibi pek

çok Uzakdoğu ülkesinde Budizm'e inanılmaktadır. Bugün Budistler Buda'nın heykeline dua ederler. Aslında Budizm'de heykel yoktur, Budizm'in heykelleri Yunan kültüründen geçmiştir. Budizm Hindistan'dan Orta Asya'ya geçerek Uzakdoğu ülkelerine gelmiştir. O zaman Orta Asya'da "Bactria" adında Yunan devletleri vardı. Bu yüzden Budizm Orta Asya'da Yunan kültürü ile karşılaşmış ve sonuçta Budizm'de heykel ortaya çıkmıştır.

Bundan başka, bu bölgede eski çok yazılı belgelerin ortaya çıktığı bilinmektedir. Önceden bahsettiğimiz gibi burası çok kurak olduğu için bin sene önceki eski belgeler bozulmadan ortaya çıkmıştır. Bunlar hukuk, vergi gibi iktisat belgeleri, sözleşme gibi ticaret belgeleri, dini belgeler (başta Budizm olmak üzere Maniheizm, Hristiyanlık, Zerdüştlük gibi) ve fal niteliğinde belgeler gibi çok çeşitli konularla ilgilidir. Bunlar başta Çince olmak üzere Türkçe, Tibetçe, Hotanca, Süryanice gibi çok çeşitli diller ile yazılmıştır. Bu belgeler tarih ve kültürlerin araştırılmasında oldukça kıymetli kaynaklardır. Böylece vahalardan ortaya çıkan buluntular, yazılı belgeler bölgenin sadece ekonomik açıdan değil kültürel bakımından da çok zengin olduğunu göstermiştir.

Eskiden, büyük toprak parçası olan Orta Asya'daki bozkırlarda yaşayanlar ile vahalarda yaşayanlar, bazen birbirleriyle yardımlaşarak (yani ekonomik ve askeri gücün birleşmesi) bazen de çatışarak yaşamaya devam etmiştir. Orta Asya'da yaşayan insanlar bu şekilde bir hayat tarzıyla büyük devletler kurarak dünya tarihine yön vermiştir.

B) Orta Asya Coğrafyasının Bozkır Siyasi ve Ekonomik Yapısına Etkileri

Burada bozkır toplumu ile yerleşik toplumu(ziraat toplumu) karşılaştırmak

istiyoruz.

Avrasya kıtasının doğusundan batısına kadar, diğer bir deyişle Mançurya'dan Macaristan'a kadar uzanan bu geniş topraklarda eskiden tarihte büyük rol oynayan göçebeler, çok çeşitli yerlerde devletler kurmuştur. Bu geniş toprakların her yerinde faaliyet gösteren göçebelerin, hayatlarından ve kurdukları devletlerin özelliklerinden kısaca bahsetmek gerekir. Bunu daha açıkça anlayabilmek için onları, rakipleri olan tarım devletleri kıyaslamak gerekir.

Pek çok göçebe devletinin ekonomisi genel olarak göçebeliğe, hayvancılığa bağlı olarak gelişmiştir. Ekonomileri, başta at olmak üzere koyun, inek ve deve gibi hayvan yetiştiriciliğine dayanırdı. Çin kaynaklarına göre⁶² halk hayvanlar ile beraber su ve otlakları takip ederek dolaşırdı.

Göçebe ekonomisi, zaman ve bölgeye göre, yani coğrafyanın şartlarına göre çok çeşitlilik gösterirdi. Bunun için burada göçebeliğin ortak ve temel unsurlarına kısaca değinmek istiyoruz.

Göçebeler genelde iki yer arasında, yani yazlık (yaylak) ve kışlık (kışlak) yerleri arasında dolaşarak yaşamaktadırlar. Yaylak, hayvanların otladığı yüksek yerlerdir. Türk tarihçisi Bahaeddin Ögel'e göre⁶³ yaylak “*yazın oturulan yer*” manasına gelmektedir. Aslında Orhon bölgesi yazıtlarındaki *yaylag*⁶⁴ kelimesi de “*yazın oturulan yer*” manasına gelmektedir. Yaz döneminde göçebeler yayla gibi serin yerlerde aileleri ile oturmaktadırlar. Kış döneminde göçebelerin oturduğu yer

⁶² Lin Kan, **Hun tarih kaynakları** 1988 Pekin s.1.

⁶³ Ögel Bahaeddin **Türk kültür Tarihine Giriş** 1978 Ankara s.3-5.

⁶⁴ Terhin yazıtı Batı yüzü 5 satır Saadettin Gömeç “Terhin yazıtının Tarihi Açısından Değerlendirilmesi” **DTCF Tarih araştırmaları dergisi** 17/28 Ankara 1995.

olan kışlak ise bir köy ve bir şehir olabilirdi. Ayrıca kışlak, kışın barınılabilen, rüzgârlardan korunan ve soğuk olmayan açıklık bir yer de olabilirdi. Mesela dağların güney yamaçları veya fazla kar düşmeyen vadiler gibi yerler kışlak olarak seçilirdi. Göçebeler kış döneminde böyle yerlerde akrabaları olan başka aileler ile beraber bir grup kurarak yaşarlardı.

Göçebelerin evleri ise Sse ma' Chien'nın eseri olan *Shih-Chih*⁶⁵ (史記) da yazıldığı gibi hemen başka yere taşınmaya uygun olması için ev değil, çadırıdır. Hatta göçebe devletlerinin hükümdarları bile çadırda oturmuştur. Göçebelerin oturduğu çadırların, direkleri için ağaç sopası ya da koyun gibi hayvanların kemiği kullanılmış ve bunun üstüne deri ve keçe geçirilmiştir. Bir mevsim bitip taşınma dönemi gelince çadır sökülüp başka yere geçilirdi.

Göçebelerin yiyecekleri başta hayvan eti⁶⁶ olmak üzere, hayvanların sütünden üretilen yoğurt, peynir ve tereyağı gibi gıdalardı. Yalnızca kendi sürülerinin etinden değil, avladıkları hayvanların etlerinden de faydalanıyorlardı. İçki de süten yapılıyordu. Elbise, ayakkabı ve şapka da hayvanların derisinden yapılıyordu. Göçebe yaşamda günlük hayatta kullanılan her şey genel olarak hayvanlardan temin edilmekteydi. Göçebelerde fazla üretim olmamasına rağmen onları yine de kendi kendilerine yeten toplumlar olarak görebiliriz.⁶⁷ Bundan dolayı ziraat toplumlarındaki gibi fazla iş gücüne ihtiyaçları yoktu. Az kişi ile de idare edilebilir

⁶⁵ Lin Kan, **Hun tarih kaynakları ...** , s.1

⁶⁶ Bazı tarihçilere göre göçebeler her zaman fazla hayvan eti yemezlerdi. Çünkü hayvanların etlerinin tüketilmesi, göçebelerin tek varlığı olan hem de üretim aracının yok olması demektir. Mano Eiji Mano,Eiji, '**Çuğō Ajia no Rekishi**' (Orta asya tarihi)Tokyo 1977 s.18.

⁶⁷ Mahmut Arslan **Step İmparatorluklarında Sosyal ve Siyasal yapı** Edebiyat Fakültesi Basmevi İstanbul 1984 s.20.

bir ekonomiye sahiptiler. Göçebeler önemli malları olan hayvanları ile kolayca başka yere göçebilirlerdi. Kendi topraklarında sorun çıktığı zaman hemen hayvanlarıyla beraber bu toprakları terk edebilirler, oturmak için uygun topraklar bulabilirlerse hemen eski topraklarındaki gibi bir yaşam kurabilirlerdi.

Ziraat devletlerinde ise ekonomi tarıma dayalıdır. Ziraatle uğraşan çiftçiler genel olarak belirli bir yere yerleşip yaşamışlardır. Ziraatte insan gücü, üretimi etkilemiştir. Çalışan ne kadar çok olmuştusa üretim o kadar büyük olmuştur. Çiftçiler için en önemli mal topraktır. Genel olarak ülke toprağına sahip çıkabilmek için başkent ve şehirler kurulmuştur. İnsanların günlük hayatta ihtiyaç duydukları mal ve hizmetleri sunmak için çok çeşitli işlerde çalışan insanlar da toplanmıştır. Bu yüzden ziraat devletinin, ekonomik gücü ve nüfusu fazla idi. Çok çeşitli mesleklerle uğraşan insanlardan oluşuyorlardı.

Göçebeler, çiftçiler kadar topraklarına bağlanamıyordu ve hükümdar gibi güçlü kişilere vergi ödeyip kendi topraklarını korunmasını sağlama gibi düşünceleri de yoktu. Göçebeler, Sse ma Chien'in eseri *Shih-Chih*" da anlatılanlara göre çocukluktan itibaren koyuna veya ata binip sık sık avlanıyorlardı ve günlük yaşamları, askerlik hayatına çok yakındı. Bunun için erkekler, talim yapmadan hemen iyi birer süvari olarak savaşa katılabilmektedir (Ziraat devletlerinde ise bir süvari yetiştirmek için çok para ve vakit harcamak gerekiyordu. Yani onlar profesyonel askerlerdir.). Bu yüzden göçebeler, kendi hayatlarını kendileri korurlardı ve çiftçiler gibi büyük devletlerin himayesine girmek gereğı hissetmezlerdi.

Göçebe ve ziraat devletlerinin kurulmalarında bazı farklılıklar görülür. Aslında göçebeler de çiftçiler gibi güçlü bir kişinin himayesine girip devletler kurmuşlardır. Fakat genelde, yukarıda bahsedildiğı gibi toprağına bağlanamıyorlardı (Doğal olarak

göçebeler için otlak yeri çok önemlidir.). Göçebeler, devlet kurduğu zaman kişiye bağlanıyorlardı. Mesela göçebelerin arasında güçlü bir kişi ortaya çıkarsa onun himayesine girmelerinin kendileri için faydalı olduğuna inanırlarsa bu kişi etrafında toplanmaya başlarlar ve hemen bir göçebe devlet ortaya çıkardı. Devletin hükümdarı öldükten sonra hükümdar olacak uygun kişi bulunamadığı takdirde göçebe devleti hemen çökmeye başlardı (Ziraat devletinde, hükümdar olarak uygun olmayan kişi tahta çıktığı hâlde hemen devlet çöküşe geçmezdi; kendi topraklarını koruyabilirlerse dayanırlardı.). Yani göçebe devleti, çok çabuk gelişebildiği hâlde çok da çabuk çökebilirdi.

Elbette hükümdarlık bakımından da göçebe devleti ile ziraat devleti arasında farklı noktalar vardır. Göçebe devletinin yeni hükümdarı, önceki hükümdarın akrabaları arasından seçilirdi. Ziraat devletinde ise önceki hükümdarın çocuğu, birinci oğlu, halef olarak tercih edilmekteydi. Göçebe devleti ve ziraat devleti arasındaki fark, herhâlde aşağıda belirtilen sebeplerden kaynaklanıyordu.

Ziraat devletinde ziraattan iyi gelir elde ediliyordu. Dolayısıyla hükümdar çok akıllı olmasa bile, en azından topraklarını koruyabildiği müddetçe devletini ayakta tutabiliyordu. Bu yüzden onlarda halef seçimi iç savaş ve taht mücadelesi çıkmaması için kurala bağlanmıştı. Bunun gereği olarak hükümdarın birinci oğlu veliaht tayin ediliyordu.

Hun, Kök Türk ve Uygur devletlerine baktığımızda töreye(anayasal değişime) göre taht babadan oğula geçerdi. Ancak bu durumun, hükümdarın etrafındaki danışma meclisi tarafından onaylanması gerekirdi. Bir veliaht hükümdar olacak niteliklere sahip olmadığı için onay alamazsa yerine başkası geçirilebilirdi. Orta Asya Türk tarihinde bunun örneklerine çok rastlanmıştır.

Eski hükümdarın bütün çocukları ve yakın akrabalarının hükümdar olma hakkı vardı. Göçebeler her zaman zor şartlar içinde ve gergin durumlarda yaşamıştır. İklim değişiklikleri ve doğal afetler sonucu yeni otlak aramak gerektiği zaman hükümdarın yanlış kararından dolayı göçebeler, önemli malları olan hayvanlarını kaybedebiliyorlardı. Bunu için en yetenekli ve kabiliyetli kişiyi, kendilerine hükümdar olarak seçmek zorundalardı ve bunu istiyorlardı. Elbette sık sık veliahtlar arasında mücadeleler de ortaya çıkmış ve uygun biri bulunamadığı zaman devlet hızla çöküşe geçerek yıkılmıştır.

Göçebe devletlerde üretimin tarzı farklı ve üretim azdır. Devlet az kişiyle idare edilebilirdi. Fakat devlet kurulduğu zaman sadece göçebelikten gelen gelir ile devlet idare etmek zor olduğu için ziraat bölgelerinde olduğu gibi göçebe toplumdan mali kaynak bulmak gerekiyordu.

Ziraat devletinde tarıma dayalı kişi başına üretim, göçebelere göre daha fazladır. Fakat devlette sadece çiftçiler değil, tüccar ve demirci gibi başka mesleklerden insanlara da gereksinim vardır. Hükümdarlar, topraklarında oturan halktan vergi toplayarak devletlerini yönetmişlerdir. Ziraat devletlerinin genel olarak göçebe devletlere nazaran daha çok zengin olduğu söylenebilir.

Bunlarından başka devlet yönetiminde, göçebe devleti ile ziraat devleti arasındaki en önemli fark hükümdar seçiminde görülmektedir. Göçebeler her zaman teyakkuz hâlinde yaşayan insanlardı; ekonomik alt yapıları zayıf olduğundan halklarını beslemek ve ihtiyaçlarını karşılamak için her zaman dış ilişkilere önem vermişler ve dışarıdan mal satın almak amacıyla dış ilişkileri geliştirmek zorunda kalmışlardır. Bu yüzden devleti en iyi kontrol edebilen ve yönetebilen kişi hükümdar olarak seçilirdi.

Ziraat devletinde ise devletin asayişinin bozulmaması ve iç savaş çıkmaması için kanuna göre eski hükümdarın birinci oğlu yeni hükümdar olarak seçilirdi.

Bundan başka devlet yönetimi ve teşkilatı hususunda diğer bir fark da şöyledir: Genel olarak devletlerin alt yapısı ekonomiye dayanıyordu. Daha önce bahsettiğimiz gibi göçebe ekonomisi, üretimde zayıf olduğu için göçebeler büyük devlet kurdukları zaman ziraat bölgesi ve ticaret merkezi olan şehirlere hâkim olmaya çalışmışlardır. Devlet her zaman merkezden dışarıya doğru gelişmiştir. Ziraat devleti ise genişlemekten ziyade kendi topraklarını korumakla ilgilenmiştir. Bu, Çin tarihi incelendiği zaman çok daha iyi anlaşılabilir. Tarihte bazen Çin'in kuzeyinde oturan göçebeler bütün Çin'e hâkim olup hanedanlar kurmuştur. Çinlilerin hanedanı ile göçebelerin hanedanı arasındaki fark ise şu şekilde izah edilebilir: Çinli hanedanlar (mesela Han, Song, Ming vs.) sadece Çinlilerin yaşadığı bölgelere hâkim olmaya çalışmıştır. Aslında bu topraklar, Çinlilerin oturduğu bölgelerdi. Fakat göçebe olan Moğolların kurduğu Yuan hanedanı ve Mançuların kurduğu Ch'ing hanedanının toprağı, sadece Çinlilerin oturduğu bölge değil, Tibet ve Doğu Türkistan gibi Çinli olmayan milletlerin oturduğu bölgeleri de kapsamıştır. Şimdiki Çin Halk Cumhuriyeti, eskiden Çinlilerin oturmadığı bölgelere hâkim olmuştur. Bunun sebebi, Çin Halk Cumhuriyeti'nin kendilerini, Mançuların kurduğu Ch'ing hanedanının halefi olarak görmelerindendir. Bu yüzden Ch'ing hanedanının hâkim olduğu tüm topraklara hâkim olmaya çalışmışlardır. Şimdiki Çin'in durumu, uzun Çin tarihinin içinde bir istisna teşkil etmektedir.

Göçebe devletler ile ziraat devletlerin arasındaki farklılıklar genelde şu şekilde özetlenebilir: Göçebe devletler birdenbire ortaya çıkıp gelişebildiği hâlde hükümdarın ölümü ile de hemen yıkılabilirdi. Bu bakımdan devletlerin oldukça kırılgan bir devlet yapısına sahip olduklarını söylemek mümkündür. Ayrıca ekonomik durumlarını incelerken de bu devlet yapısının özelliklerine çok dikkat etmek gerekir.

Askeri açıdan ise göçebe devletlerin ordularında esas unsur süvari askeridir. Yukarıda bahsedildiği gibi göçebelerde herkes çok iyi bir binici idi. Günlük hayat askerlik hayatına çok benzediği için erkekler savaş sırasında çok hızlı şekilde bir araya gelip süvari birlikleri oluşturabiliyorlardı. Göçebe devletlerinde, yerleşik tarım topluluklarında olduğu gibi ücretli asker yoktu.⁶⁸ O zamanlarda en etkili savaşçılar süvarilerdi. Özellikle göçebelerin süvari askerleri, eski Avrupa ve İran ordularındaki ağır silahlı süvari askerleri gibi değil, hafif silahlı süvarilerdi. Bunlar sanki şimdiki avcı uçakları gibi çevik hareket edebilir ve bozkır gibi büyük ve geniş sahalarda savaşta çok önemli rol oynarlardı.

Ziraat devletinin önemli askeri birlikleri piyadelerdi. Pek çok ziraat devletinde piyadeler, askerler ile çiftçilerden oluşturulmuştur. Eğer ziraat zevleti büyük topraklara sahip ise hükümdarın büyük bir ordu kurması mümkündü. Fakat bu geniş toprakların çeşitli yerlerinden çok sayıda çiftçi toplamak ve toplanan çiftçileri askeri eğitimden geçirmek gerekiyordu. Dolayısıyla bu icraat, göçebe devletinden daha yavaş işliyordu. Ayrıca ordunun en büyük sorunu askerlerin aynı zamanda çiftçi olması idi. O kadar çok sayıda çiftçinin işlerini bırakarak orduya katılmaları devletin üretim gücünü de sekteye uğratmaktaydı. Bu yüzden devlet savaş yapmak için büyük masraflara katlanıyordu. Dolayısıyla ekonomik bakımdan ziraat devletinin çok zengin olmasına karşılık askerlik yönünden göçebe devletinin daha avantajlı durumda olduğunu söylemek mümkündür. Ziraat devletleri ara sıra göçebelerin süvarileri ile savaşmak için süvari ordusu kurmuştur. Fakat bir çiftçiye, süvari askeri olarak yetiştirmek için çok vakit ve para gerekirdi.

İbrahim Kafesoğlu'na göre göçebe devletinin sağlamlığını ve devamlılığını

⁶⁸ Arslan, **a.g.e.** s.60.

sağlayan başlıca faktör bu asker teşkilatdır.⁶⁹

Uygur Devleti'nin özelliklerini daha iyi anlamak için tarihte Moğol bozkırında ortaya çıkan diğer Türk devletlerinin (Hun ve Kök Türk devletlerinin) dış politikaları hakkında bilgi vermek gerekir.

C) Uygur öncesi Türk-Çin Ticari İlişkilerine Genel Bir Bakış

Bize göre Orta Asya'da büyük devlet olabilmek için gerekli olan şart, göçebelerin asker gücünün güneyin vaha bölgesindeki ekonomik gücü ile birleşmesidir. Bu Orhon bozkırında ortaya çıkan göçebe devletleri için de geçerli bir husustur.

Tarihte Moğol bozkırında ortaya çıkan büyük göçebe devletlerinin ekonomik gücü Çin'dir. Tarihteki Çin hanedanların en önemli dış politika meselesi, Moğol bozkırındaki göçebe devletleri ile olan ilişkisidir. Bütün Çin hanedanları kendi güvenlikleri açısından ve ekonomi meselesini çözmek için Orhon bozkırındaki göçebe devletleri ile sağlam ilişkiler kurmak için gayret göstermiştir. Bu göçebeler ve kurdukları devletlerin hakkında, Çin hanedanlarının resmî tarih kitaplarında pek çok bilgi vardır.

Çin tarihinde bütün Çin'i⁷⁰ ya da Kuzey Çin'i yöneten büyük bir devlet ortaya çıktığında, Orhon bölgesindeki büyük göçebe devletleri onları mali kaynak olarak kullanmıştır. Burada, ilk defa büyük göçebe devleti olarak tanınan Asya Hun Devleti'nin o zaman Çin'e hükmeden Han hanedanı ile ilişkisi ve Uygurların Moğol bozkırında devlet kurmadan önce Moğol bozkırına hâkim olan Kök Türklerin Tang

⁶⁹ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü** , Ötken İstanbul s. 241

⁷⁰ Bu tezdeki “bütün Çin” şeklindeki terim, Han milletinin yaşadığı bölge hakkında kullanılmıştır.

hanedanı ile ilişkisinden kısaca bahsetmek istiyoruz.

Hunlar ile Han hanedanı İlişkileri

Hun Devleti'nin hükümdarı olan Mo.-tun, M.Ö. 202 yılında Çin'de Han hanedanı ortaya çıkınca hemen Çin topraklarına yönelir. Mo-tun, üç sene kadar süren (M.Ö. 201-199) savaşlardan sonra Han ordusunu mağlup edince her sene belli miktarlarda olmak üzere kendilerine ipek ve yiyecek verme şartıyla onları vergiye bağlar.⁷¹

Daha sonra da tarım havzasına (şimdiki Doğu Türkistan bölgesi) asker gönderilir.⁷² Amaç, herhâlde Orta Asya'daki ticaret yoluna hâkim olmak ve Wei-chiler yok etmektir. Pek çok tarihçi, Hunların bu askeri sevkıyatı ile şimdiki Doğu Türkistan bölgesine hâkim olmak istediklerini düşünmüştür.⁷³

Fakat Hunlar bütün tarım havzasına hâkim olmamış olabilirlerdi. Mesela Han hanedanı imparatoru Wu-ti, Yüeh chiler'e elçi olarak Chang Ch'ien'i göndermiştir. Chang Ch'ien, başkent Ch'ang-an'dan ayrıldıktan hemen sonra Hunlar tarafından yakalanmıştır ve on sene boyunca Hunların toprağında kaldıktan sonra kaçmayı başarıp Ta yuan Devleti'ne kadar gitmiştir.⁷⁴

Pek çok tarihçi, Chang Ch'ien'in kaçış güzergâhı hakkında şimdiki İç Moğolistan'dan Hami-Kucha-Kaşgar gibi şehirleri geçerek Fergana'ya gittiği

⁷¹ Lin Kan, **Hun kaynakları...**, s.12

⁷² Lin Kan, **Hun kaynakları...**, s.40

⁷³ Ayşe Onat, **Han sülalesi zamanında Ch'e-shih bölgesindeki Hun-Çin mücadeleleri**, 1978, Ankara s.5; L.N.Gumilev, **Hunlar** 2002 İstanbul, s.102; Bahaddin Ögel, **Büyük Hun imparatorluğu Tarihi I**, 1982 Ankara,s.441

⁷⁴ Şimdiki Fergana.

tahmininde bulunmuştur.⁷⁵

Çin kaynaklarında Chang Ch'ien'in kaçıış hakkında “*Batiya gidip on günden fazla bir sürede Ta yuan'a varmıştır*” denilmektedir.⁷⁶

Eğer Hunlar şimdiki Doğu Türkistan bölgesine tamamen hâkim olsalardı Chang Ch'ien bu yoldan, kaynakların da anlattığı gibi kaçamazdı. Zira kaynaklarda da Chang Ch'ien'in sanki hiç durmadan on gün boyunca at koşturduğu anlatılıyor; fakat hiç durmadan on gün boyunca at koşturulamaz ve Hunların takibinden çabuk kaçmak için on günlük su ve yiyecek de taşınamaz. Yolculuğa devam etmek için mutlaka bir yerde su, yiyecek ve yeni atlar almak zorundaydı. Hatta kaçış yolu olarak tahmin edilen yolun, çöl olduğu bellidir. Hun askeri birlikleri kaçış yolunu kolayca tahmin edebilirdi. Kaynaklara göre Chang Ch'ien kaçarken eşi ve çocukları ile birlikteydi. Çölde yolculuk edenler arasında kadın ve çocuklar varsa bu mutlaka yerlilerin dikkatini çekecekti. Eğer bu yol gerçekten Hunların hâkimiyetindeyse orada oturan halklar hemen bunu Hunlara ihbar edecekti. Bundan dolayıdır ki Hunlar bütün tarım havzasına hâkim olsalardı Chang Ch'ien Fergana'ya kadar kaçamazdı.

Kaynaklara göre Chang Ch'ien, Fergana'ya ulaşınca Fergana'nın kralı, Chang Ch'ien'e çok yardım etmiştir.⁷⁷ Bu metinler, şimdiki Batı Türkistan'da Hunların etkisinin hiç olmadığını göstermiştir. Eğer bu bölge tamamen Hunların etkisine kalsaydı Fergana'nın kralı Chang Ch'ien'e çok yardım etmezdi. Bundan başka Chang Ch'ien, Wei chi'den Çin'e dönerken Hunların toprağından geçmeden tarım havzasının güney tarafından gitmeye çalışmıştır. Yine de Chi-lien dağı (祁連山)

⁷⁵ Nagasawa Kazutoshi, *Silk Road*, 1993 Tokyo s.113

⁷⁶ Lin Kan, **Hun kaynakları...**, s.22

⁷⁷ Lin Kan, **Hun kaynakları...**, s.225

civarında yakalanmıştır. Bu dağlar, tarım havzasının güneydoğu bölgesidir. Yani Chang Ch'ien, tarım havzasının ortası ve batısında dolaştığı sırada Hunların engeli ile karşılaşmamıştır.

Chang Ch'ien'in seyahati ile ilgili bilgilerden Hunların bütün Tarım havzasına tamamen hâkim olmadıklarını çıkarabiliriz. Ayrıca o zamandaki Tarım havzasının durumu hakkında Çin kaynaklarında kısaca şu kayıtlara rastlanmaktadır.

“Wu sun'dan An hsi'ye kadarki bölgelere Hunlar yakındı. Hunlar Yüeh chileri güç durumda bırakmışlardı. Hun elçisi, Tanhu'nun bir mektubu ile hemen her devletten yiyecek alabiliyor, zor durumda kalmıyordu. Han hanedanının elçisi ise para ve ipekli hediyeler vermezse yiyecek ve at alamıyordu.”⁷⁸

Yukarıdaki metinde bahsedilen Wu sun ülkesi, tarım havzasının kuzeybatısındaki göçebe bir devlettir ve An hsi'de ⁷⁹, şimdiki İran ve Türkmenistan topraklarında yer almaktaydı. Bu da Han'ın elçisinin sıkıntı çekmesine rağmen tarım havzasından batıya direkt Hunların baskısına uğramadan gidebildiğini göstermektedir. . Yani Tarım havzasının ülkeleri, Hunlara yardım ettiği hâlde Han'a da düşmanlık göstermemiştir.

Tarım havzasının doğu bölgesi hakkındaki kaynaklarda şu bilgiler yer almaktadır.

“Lou-lan (Han hanedanına) teslim edip hediye göndermiştir. Hunlar (bunu) duyunca (Lou-lan'a) asker gönderdi sanmışlardır. O zaman Lou-lan (kralı) bir

⁷⁸ Lin Kan, **Hun kaynakları II...**, s 2-3

⁷⁹ An hsi, Part Devletine Çinlilerin verdiği isimdir. Doğu Türkistan'daki An-si ile telaffuz benzediği için dikkat etmek gerekiyor.

oğlunu Hunlara, diğer oğlunu da Han hanedanına rehin olarak göndermiştir.⁸⁰

Lou-lan, tarım havzasının doğusunda küçük bir devlettir. Bugün burası bir çöl olmasına rağmen o zamanlar büyük bir vahaydı ve ticaret merkezi olarak çok gelişmiş bir şehirdi. Tarım havzasının güney yolundan giden tüccarlar Çin'e gitmek için mutlaka oradan geçmek zorundaydı. Bu metinden, Lou-lan'ın Han hanedanı ile ilişki kurması üzerine Hunların hemen oraya asker gönderdikleri anlaşılmaktadır.

Sonuçta Lou-lan, iki büyük devlet ile ilişkiyi kesemediği gibi iki devlete de rehine göndermiştir. Burası sadece Han hanedanı açısından değil, Hunlar için de çok önemli bir yerdir. Bu olayın M.Ö.101 yılında olduğu tahmin edilmektedir.⁸¹ Lou-lan-Hun ilişkileri çok eskiye dayanmakla birlikte her iki ülkenin çok yakın olmadıkları da bu olaydan anlaşılmaktadır.

Bir başka belgede de Hun-Çin ilişkileri şöyle anlatılmaktadır.

O zamanlar Han hanedanı... Batıda Chiu chuan ilçesini kurarak Hu⁸² ve Ch'iang⁸³ arasındaki yolu kesmiş ve batıda Yüeh Chi, Ta hsia⁸⁴ devletleri ile ilişkiler kurmuş. Wu sunların kralına eş olarak prenses gönderip Hunlar ile Hunların batıdaki müttefik ülkeleri arasındaki ilişkilerini kestirmiştir.⁸⁵

Bu olaydan da Hunların, Çin'in Orta Asya ülkeleri ile ticaretinde büyük bir engel teşkil ettiğini anlayabiliriz. Bu bakımdan Han hanedanı bu meseleyi çözmek

⁸⁰ Lin Kan, **Hun kaynakları II...**, s.1

⁸¹ Lin Kan, **Hun kaynakları...**, s.288

⁸² Han dönemindeki kaynaklarında Hunlar sık sık Hu olarak çıkmaktadır.

⁸³ Tibetler

⁸⁴ Baktırya Devleti

⁸⁵ Lin Kan, **Hun kaynakları...**, s. 57

için Chiu chuan ilçesini kurmuştur. Chiu chuan'ın yeri, şimdiki Liang chou'dur. Yukarıdaki bu metine dayanarak Hunların bugünkü Çin'in Liang chou bölgesinden Doğu Türkistan'ın doğu bölgesine kadar hâkim olduğunu söylemek mümkündür.

Bu anlatılanlar hakkında verilebilecek diğer örnek olarak Han ordusunun Ta Yuan (Fergana) seferinden bahsedebiliriz. M.Ö. 104 ve 102 yıllarında Ta yuan'a asker sevkiyatı yapılmıştır. Han ordusu tarım havzasını geçerek Fergana'ya kadar gitmiştir fakat Han ordusu orada Hun ordusu ile hiç savaşmamıştır. M.S. 104 yılındaki seferde, Han ordusu ağır bir mağlubiyete uğramış, askerlerinin yüzde on veya yüzde yirmisini kaybetmişlerdir. Eğer o zaman Hun askerleri Han ordusuna saldırsalardı Çin ordusu tamamen yok olabilirdi. Bu bakımdan Hunların, tarım havzasında çok sayıda asker bulundurmadığını tahmin edebiliriz. Bunu destekleyen metin ise şöyledir.

*O sene Erh shihü generali Ta yuan'ı mağlup etmiş ve kralını öldürüp geri dönmüştür. Hunlar buna engel olmak istediler, ama yapamadılar.*⁸⁶

Bu kısa ifade, Hunların tarım havzasından geçen Han ordusunu durduramadığını, bu bölgede Hunların etkisinin yeterli derecede güçlü olmadığını göstermektedir.

Çin, bu sefer sırasında Hunların hareketini önlemek için asker göndermiştir. Ordunun hareket noktası ise Dun wtuang'ın kuzey tarafıdır. Kaynaklara göre Hunlar Çin'in kuzey-batı bölgesi ile Tarım havzasının doğu bölgesinde daha çok faaliyet gösterdikleri hâlde bu bölgelerin batısında fazla faaliyet gösterememiştir.

Han ordusunun Ta yuan seferinden sonra Çin ordusunun durumu hakkında Çin

⁸⁶ Lin Kan, **Hun kaynakları...**, s. 29

kaynaklarında şu bilgiler yer almaktadır.

Ehr shih generalinin Ta yuan seferinden sonra Batı bölgelerinde bulunan ülkeler korkarak (Han hanedanına) elçiler ve hediyeler göndermişlerdir.⁸⁷

Bu seferde Han ordusu, Hun ordusu ile savaşmadığı hâlde Orta Asya ülkelerinin Han hanedanından korkarak elçi ve hediyeler yollayıp ilişki kurmaları, Hunların bu bölgede çok etkili olmadığını göstermiştir. O dönemlerde tarım havzasının durumu hakkında belgelerde şu bilgiler bulunmaktadır.

Batı bölgelerindeki ülkelerde çeşitli halkların yaşadığı surlarla çevrili (orada) kale şehirleri ve halkın ekilecek toprakları vardı. Âdetler Hun ve Wusunlardan farklıdır. (Batı bölgesindeki ülkelerin) hepsi Hunlara tabidir. Hunların batı tarafına hâkim olan Je-Chu Kralı, Tung pü tu-wei görevine getirilerek Batı bölgesini idare etmiştir. (Tong pu dou yu) devamlı Yan qi ve Wei xu ve Yu shu arasında oturmuş ve bölgedeki ülkelerden çok vergi toplanmıştır.⁸⁸

M.Ö. 96 yılına ait bu belgelerden⁸⁹ Han hanedanının zaman içinde güçlendiği, Hunların eskisi kadar Çin'e saldırmadıkları, bunun da büyük ihtimalle yeni ekonomik kaynaklar bulmak için tarım ovasına yöneldikleri ve burayı kontrol etmeye başladıkları anlaşılmaktadır.⁹⁰

Bunu tanımladıktan sonra da Hun ve Çin arasında, bölgeye hâkim olmak amacıyla şiddetli savaşlar olmuş ve Hunlar, Çin'in yanı sıra Orta Asya'ya ekonomik kaynak olarak önem vermiştir. Doğu Asya'daki bu iki büyük devlet arasında

⁸⁷Lin Kan, **Hun kaynakları...**, s.4-5.

⁸⁸Lin Kan **Hunlar tarih kaynakları II...**, s.14.

⁸⁹Lin Kan **Hunlar tarih kaynakları...**, s.303.

⁹⁰Onat Ayşe, **Han Sülalesi zamanında Ch'e-Shihi bölgesindeki Hun-Çin mücadeleleri**. Ankara 1978. s.8

sınırlarda çatışmalar olmasına rağmen yine de iyi ilişkileri uzun zaman devam etmiştir.

Geçici olarak Han hanedanında Wu-ti tahta çıkınca iki devlet elli sene kadar savaş durumuna girmiştir. Fakat bu savaş sonucu, iki devlet çok güç kaybedip zayıflamıştır. Özellikle Han İmparatoru Wu-ti, önceki imparator döneminde toplanan hazinenin hepsini harcamıştır. Wu-ti öldükten sonra iki devlet uzlaşmış ve teklif Han hanedanı tarafından yapılmıştır. Çin tarafından uzlaşma teklifinin yapılması, bu savaşın Wu-ti'nin tek başına verdiği bir karar ile başladığını ve iki devlet için anlamsız bir savaş olduğunu göstermektedir.

M.Ö. 58 yılında Hun Devleti'nin doğu ve batı (güney, kuzey) olarak iki devlete bölündüğü zaman Çin, Doğu Hun Devleti'ne destek vermiştir. Bunun sonucunda Doğu Hun Devleti Moğol bozkırına hâkim olmuştur. M.S. 48 yılında Hun devleti kuzey-güney diye tekrar ikiye bölündüğü zaman da Güney Hun Devleti, yine Han hanedanı ile iyi ilişkiler kurmuştur. Güney Hun Devleti, Çin'den mali destek alarak Kuzey Hun ve Çin arasında tampon olarak Çin'in kuzey sınırlarını korumuş ve zamanla Çin Seddi nin içine yerleşip Hou Han hanedanı dönemine kadar varlığını devam ettirmiştir.

Hun Devleti kuzey-güney olarak ikiye bölündüğü sırada, Han hanedanındaki asillerin hemen hemen yarısı merkezden bağımsız hareket ediyorlardı. Bu yüzden devlet eskisi gibi güçlü değildi (Böylelikle bu zamanda dışarıda Hun Devleti, içeride ise Han hanedanı bozulmaya başlamıştı.⁹¹). Kuzey Hun Devleti bir zamanlar Han hanedanı ile ticaret yapmıştır. Fakat Kuzey Hunları, Güney Hunları tarafından

⁹¹ Sugiyama Masayuki, **Chuou yurasia no rekishi kouzou**. (Orta Avrasya'nın Tarih Yapısı) Tokyo 1997. s. 38

engellenince yeni mali kaynaklar bulmak ve yeniden bütün hunları bir araya toplamak amacıyla tarım ovasına hâkim olup Güney Hunlarını bertaraf etmek üzere Kuzey Çin’de yağmalarda bulunmuştur. Sonradan (M.S. 73) Çin ordusu Hun ordusunu mağlup etmiş ve neticede de Hunlar Hami şehrini kaybetmişlerdir. M.S. 83 yılında Çin valisi Pan Chao Kaşgar ve Hoten gibi şehirlere hâkim olunca da Hunlar mali kaynakları olan tarım havzasını kaybettiler ve M.S. 91 yılında Güney Hun ve Çin ordusuna mağlup olup Moğol bozkırını bırakıp Orta Asya’ya göç etti.

Bize göre Hunlar büyük devlet kurduktan sonra ekonomik açıdan Han hanedanı ile iyi ilişkiler kurmuşlardı. Han hanedanının ekonomik gücü fazlaydı. Hunlar, Çin ile ekonomik ilişkileri kesildiği zaman tarım ovasının hâkimiyetine önem vermiştir.

M.Ö. 209 yılında Hunlar, tarım havzasına asker sevk etmiştir. Fakat bize göre bu seferin amacı Yüeh chilerdir(月氏). Çin kaynaklarına göre⁹² Yüeh chiler şimdiki Çin’in Kansu bölgesinde oturuyordu ve onların güçlü bir devletleri vardı. Hatta Hun Devleti’nin kurucusu olan Mo-tun da bir ara orada rehin olarak bulundu.

Eğer Yüeh chiler şimdiki Kansu bölgesi gibi bereketli olmayan topraklarda yaşasaydı Moğol bozkırında yaşayan Hunlara ne büyük baskı yapabilirler ne de büyük bir devlet kurmaları mümkün olmazdı. Yüeh chiler en azından Moğol bozkırının batı tarafına hâkim olan büyük bir devlet oldular.

Mo-tou’nun Yüeh chileri mağlup edip devletini kurduğu zamanda Yüeh chiler hâlâ onların batısında yaşıyordu. Kendi devletlerinin güvenliği için Hunlar Yüeh chileri yok etmek istiyordu. Yani M.Ö. 209 yılındaki seferin amacı tarım havzasına

⁹² HS, c.96, s.3890

hâkim olmak değil, Yüeh chilerin yok edilmesidir. Hun ordusunun, tarım havzasından Yüeh chileri kovduktan sonra bu bölgeyi sık kontrol etmediği söylenebilir.

Hun Devleti'nin esas ekonomik bakımdan malî kaynağı Çin'di. Çinlilere mağlup olup Çin'den gelen gelirleri kaybolunca Hunlar son çare olarak tarım havzasındaki ülkelere asker yollamıştır. Orada da Han hanedanına mağlup olunca bu bölgedeki faaliyetleri son bulmuştur.

Kök Türk –T'ang hanedanı İlişkileri

Moğol bozkırlarında ortaya çıkan Türk devletlerinin bir diğer temsilcisi olan Kök Türk Devleti de Çin hanedanları ile sıkı ilişkiler kurmuştur. Kök Türkler, VI. yüzyılın ilk yarısında Altay dağlarının doğu eteklerinde yaşayan, Juan Juan Devleti'ne bağlı küçük bir kavim idi. M.S. 545 yılında⁹³, Kuzey Çin'e hâkim olan Batı Wei hanedanı ile ticaret ilişkileri kurduktan sonra hızlı bir şekilde gelişmeye başlamışlardı. 552 yılında idarecileri T'u-men, Juan Juan Devleti'ni mağlup edip devletini kurmuş ve tahta çıktıktan sonra Bumin Kağan unvanını almıştır. Devletlerini kurmaları, onların Çin ile ticaret ilişkileri başlatmalarından yedi sene sonra gerçekleşmişti. Bu olay, göçebelerin ne kadar çabuk gelişebildiğini açıkça göstermektedir.

Büyük bir devlet kurduktan sonra Kök Türklerin Kuzey Çin'deki hanedanlar ile ilişkileri değişmiştir. O dönemde Kuzey Çin'de Kuzey Chou ve Kuzey Ch'i hanedanları vardı. Bu iki hanedan, birbirleriyle mücadele hâlinde olduklarından güvenliklerini sağlamak için Kök Türk Devleti'nin desteğini almaya ve himayesine

⁹³ CS, c.50, s.908.

girmeye çalışmışlardır. Kök Türkler de ara sıra iki hanedanın arasındaki ilişkilere karışmıştır. Bununla ilgili Çin kaynaklarında şöyle bir bilgi vardır.

T'a-po döneminde itibaren,⁹⁴ onların (Kök Türkler) devleti çok güçlü olmuştur. Merkezi hükümet (Kök Türkler) ile anlaşma yapıp her sene yüz bin parça ipekli ve pamuklu kumaş göndermiştir. Başkentte oturan Kök Türklere, büyük saygı gösterilip yiyecek ve elbiseler verildi. Bunların sayısı binleri aşıyordu. Ch'i Devleti onların yağmacılığından korktuğundan çok fazla eşya göndermiş ve böylece devletin hazinesi boşalmıştır. T'a-po şımarıp kibirlenerek emrindeki insanlara şöyle hitap etmiştir: “Bizim güneyde sadık iki oğlumuz olduğu müddetçe bizde hiçbir sıkıntı olmayacaktır.”⁹⁵

Yukarıdaki belgede geçen “sadık iki oğlumuz” sözü. Kök Türklerin Chou hanedanı ile “baba-oğul” ilişkisine dayanan bir anlaşma yaptıkları⁹⁶ ve dolayısıyla resmi olmayan bu ilişki sayesinde Kuzey Çin'deki hanedanların Kök Türklerin himayesine girdiği ve Kök Türklerin bu devleti ekonomik açıdan bir kaynak olarak gördükleri anlaşılmaktadır.

Bu ilişkide Sui hanedanının hâkim olmasına bütün Çin'e kadar devam etmiştir. Sui ve T'ang hanedanları dönemlerinde Çin, Kök Türklerin baskısından çıkmıştır (T'ang hanedanı kurulduğu sırada bir ara Çin ile Kök Türklerin çok yakın oldukları bilinmektedir.). Bütün her şeye rağmen Kök Türk devleti ile Çin arasındaki ekonomik ilişkiler uzun süre devam etmiştir.

⁹⁴ M.S 572-581 yıl

⁹⁵ CS, c.50, s.911.

⁹⁶ Mori Masao, **Kodai Torukominzokushi Kenkyu I** (Eski Türk Tarihi Araştırmaları) Tokyo 1967 s. 162.

M.S. 589 yılında Sui hanedanı bütün Çin’e hâkim olmayı başardığı zaman Gök Türk Devleti, M.S. 583 yılında Doğu ve Batı Kök Türkleri şeklinde resmen ikiye bölünmüştü. Güçlenmiş olan Sui hanedanı, Kök Türk Devleti’ne karşı üstünlük sağlamıştır (İlk defa her iki devlet arasında akrabalık ilişkisi kurulmuştur). Çin hanedanları Kök Türklere, bu ilişki münasebetiyle birçok hediye göndermiştir ve siyasi destek sağlamıştır. Ondan sonra Büyük Kağan unvanı da Sui hanedanı ile ilişki kuran İşbara, Baga Kağan ve onların torunlarına Sui hanedanı tarafından verilmiştir. Bu olay Moğol bozkırındaki büyük göçebe devletlerle Çin arasındaki siyasi ve sosyal ilişkinin ne denli önemli olduğunu göstermektedir.⁹⁷

Bu, esasında eski zamanlarda Doğu’da ortaya çıkan “Chouohsing” (朝貢), yani harac siyasetidir. Çin İmparatorluğu tebası olan devletlerle ilişki kurardı. Bu aslında bir haraç sistemidir. Kendini dünyanın tek hâkimi olarak gören Çin, komşu ülkelerin heyetlerini kabul edip onlarla hükümdar ve tebaa (vatandaş) ilişkisi kurduktan sonra hediyelerini kabul eder, kendilerine gelen hediyein daha fazlasını göndererek teşekkür ederlerdi. Fakat bu ilişkiler sadece ibr formalite idi. Sui ve T’ang hanedanları, Kök Türkler ile bizzat savaşmış fakat Kore ve Japonya gibi kendilerine hediye gönderen ülkelere gerçek anlamda hâkim olamamışlardır.

Kök Türklerin Çin ile olan ilişkilere değinen Orhon Yazıtları’ndan Kül Tegin Yazıtı’nda o zamandaki Kök Türklerin Çin’e bakışı hakkında detaylı bilgi vardır.

Çinliler altını, gümüşü, ipeği ve ipekli kumaşları güçlük çıkarmaksızın öylece bize veriyorlar. Çin halkının sözleri de tatlı ipekli kumaşları gibi yumuşak imiş. Tatlı sözlerle (ve) yumuşak ipekli kumaşlarla kandırıp uzaklarda yaşayan halkları

⁹⁷ Mori Masao, **Kita Ajia Shi** (Kuzey Asya Tarihi) Tokyo 1981 s. 91

böylece(kendilerine)yaklaştırırlarmış. (Bu halklar)yaklaşıp yerleştikten sonra(da Çinliler)fesatlıklarını o zaman düşünürler imiş. İyi (ve)akıllı kişileri, iyi(ve)cesur kişileri ilerletmezler imiş; (öte yandan)bir kişi suç işlese onun boyu(na), halkı(na)(ve)hısım akrabasına kadar (herkesi)öldürmezler imiş. (Çin halkının)tatlı sözlerine (ve)yumuşak ipekli kumaşlarına kanıp(ey)Türk halkı, çok sayıda öldün! (Ey)Türk halkı, öleceksin! Güneyde Çuğay dağlarına(ve)Töğültün ovasına konayım dersin (ey) Türk halkı, öleceksin! Orada kötü(niyetli)kimseler şöyle akıl verirler imiş; “(Çinliler, bir halk)uzak(ta yaşıyor)ise kötü hediyeler verir, yakın(da yaşıyor)ise iyi hediyeler verir.”deyip öyle akıl verirler imiş. (Ey)cahil kişiler, bu sözlere kanıp (Çinlilere)yakın gidip çok sayıda öldünüz. O yere doğru gidersen(ey)Türk halkı, öleceksin! Ötüken topraklarında oturup(buradan Çin’e ve diğer ülkelere)kervanlar göndersen hiç derdin olmaz.”⁹⁸

Bu yazıttaki metin ile çok benzer bir metin de Bilge Kağan Yazıtı’nda⁹⁹ da bulunmaktadır. Burada, Kök Türklerin Çin’e bakışı çok iyi yansıtılmaktadır.

Bu metinde, Çin’den gelen zengin yiyecek ve giyeceklerin Kök Türk toplumunu bozan çok tehlikeli şeyler olduğu anlatılmakta birlikte Kök Türkler için ne kadar değerli olduğu vurgulanmaktadır. Bunun için de bu malları, değerli eşyaları temin etmek için en iyi yolun kervanlar göndererek ticaret yapmak olduğu Orhon Yazıtları’nda anlatılmaktadır. Yine Orhon Yazıtları’nda Kök Türklerin Çin’den başka ülkeler ve bölgelerle ekonomik ilişkisinden bahsedilmektedir.

Burada özellikle Batı Kök Türk Devleti ve bu devletin ekonomik ilişkilerine

⁹⁸ *Kül Tigin Yazıtı güney tarafı 4-8 satır*; Tarat Tekin, **Orhon Yazıtları** Ankara 1988 s34

⁹⁹ Bilge Kağan Yazıtı kuzey tarafı 5-6 satır. Tekin, **a.d.e.**, s.58

değınmek gerekir. Kök Türk Devleti M.S. 583 yılında doğu ve batı olmak üzere ikiye bölünmüştür. Bu hadise ile ilgili en dikkat çekici Şey, iki devletin topraklarının kapsadığı alandır. Doğu Kök Türk Devleti'nin topraklarının bir kısmını, eskiden Kök Türk Devleti'nin önemli toprağı olan Moğol bozkırını oluşturmaktadır. Batı Kök Türk Devleti'nin toprağı ise Çin kaynaklarına g re¹⁰⁰ Şimdiki Doğu Türkistan bölgesidir.

Daha önce de belirtildiği gibi kuruluş aŐamasında büyük bir göçebe devleti kendi ekonomik kaynaklarını bulmak zorundaydı ve bunu için de ziraat yapılan bölgelere egemen olmaları gerekiyordu. Batı Kök Türk Devleti, belgelere göre Çin hanedanları ile sıkı bir ekonomik ilişki içindeydi. Devletin en önemli kaynakları, muhtemelen Soğdiyana ve Şimdiki Doğu Türkistan bölgesinin güneyindeki tarım havzası olarak bilinen vaha bölgesi idi. Bununla ilgili Çince belgede Şu bilgiler yer almaktadır.

“Ch’u Kağan’ın, oturduğu belli bir yer yoktu, çoğu zaman Wu-sunların eski topraklarında oturuyordu. Ayrıca toprakları, tayin edilen iki küçük kağan tarafından idare edilmekteydi. Bunlardan biri (küçük kağan) Shul-le¹⁰¹ Devleti’nin kuzeyindeki Hu devletlerini kontrol etmekte idi. Diğer (küçük kağan) ise Kuca’nın kuzeyinde oturmakta idi ve buranın adı Ying-p’o idi.”¹⁰²

Yukarıdaki bu metne göre Kök Türklerin    nc  kağanı Ch’u Kağan, iki küçük kağanı görevlendirip onları Shılı Devleti’nin, yani (Taşkent’in) kuzeyine ve Kuca’nın kuzeyindeki Ying-p’o’ya göndermiştir. Muhtemelen Shılı Devleti’nin kuzeyinde oturmakta olan Küçük kağan, kaynaklarda yazıldığı üzere Soğdiyana bölgesinin

¹⁰⁰ SS, c.84, s,1876.

¹⁰¹ Şimdiki Taşkent.

¹⁰² SS. c.84, s,1876.

hâkimiydi. Diğer i se Kuca'nın kuzeyindeki Ying-p'o'da oturmakta ve şimdiki Doğu Türkistan bölgesini idare ettiği tahmin edilmektedir. Aslında Kuça, Doğu Türkistan bölgesinde en büyük ve en zengin şehirdir.

Bununla birlikte Çin kaynaklarında Batı Kök Türk Devleti'nin kağanlarının devleti iyi yönetemedikleri görüşüne de yer verilmektedir. Metinlerde Batı Kök Türk Devleti'nden ne kadar süreyle başta kaldıkları belli olmayan on iki kağanın adı geçmektedir. On iki kağandan dördü Çin'e göç etmiştir. Biri ise halkın desteğini kaybederek Soğdiana bölgesine iltica etmiştir. Bu dönemde sık sık iç savaşlar da patlak vermiş ve bu savaşlar sırasında iki kağan öldürölmüştür. Diğer taraftan Çin kaynaklarındaki kağan biyografilerine göre, tahta çıkan her Batı Kök Türk kağanı şimdiki Doğu Türkistan bölgesi ile tekrar ve yeni bir ilişki kurmuştur. Diplomatik açıdan, tahtta bulunan kağana bağlı sayılan bir bölge kağan öldüğünde bağımsız hâle geliyordu. Bu nedenle yeni kağan hemen bu bölgeyle ilişki kurarak bölgeyi kendisine bağlama gereği duymuştur. Bu dönemde dış siyasette uygulanan diğer bir yöntem de akrabalık vasıtasıyla ilişki kurmaktır. Su-le(Kaşgar) ve K'ang(Semarkand) gibi devletlerin kralları Batı Kök Türk Devleti'nin büyük kağanının kızı ile evlenip akrabalık ilişkileri kurmuştur.¹⁰³ Bu dönemde Batı Kök Türk kağanının gücü zayıflamış ve bu bölgeye hâkim olmakta zorlanmıştır. Buna örnek M.S. 648 yılında T'ang Çin ordusunun Kuca seferini¹⁰⁴ gösterebiliriz.

Bu seferle Çin Kuca'yı fethetmiş, ardından burada An-si askeri valiliği(安西都督) tesis ederek dört il olarak bilinen başta Kuca, Hotan, Tokmak, Kaşgar devletlerine hâkim olmuştur. Bunlar o dönemde Kök Türk Devleti'nin büyük

¹⁰³ CTS, c.198 s.5305 ve SS, c.83, s.1848.

¹⁰⁴ CTS, s. 5303.

kağanına bağlıydı. Bu seferden iki sene önce ise M.S. 646 yılında¹⁰⁵ T'ang İmparatoru T'ai-tsung'un Batı Kök Türk Kağanı I-p'i se-kui'ye gönderdiği mektupta şu ifadeler yer almaktadır.

*(İmparatorun) fermanı ile Kuca, Hotan, Kaşgar, Cu-kiu-pove Ts'ung-ling gibi beş ülke hediye olarak verilmiştir.*¹⁰⁶

Bu metne göre başta Kuca olmak üzere beş ülke, T'ang hanedanından I-p'i se-kui Kağan'a verilmiştir. Fakat daha önce bahsedildiği gibi bu beş ülke, zaten T'ang hanedanına bağlı değildir. Bu yüzden bu ferman sadece T'ang hanedanının, Kök Türk Devleti Kağanı'nın bu beş ülkeye hâkim olma hakkını kabul etmesi anlamına gelmektedir.

Muhtemelen T'ang hanedanı, I-p'i se-kui Kağan'ın bu ülkelere hâkim olduğunu kabul etmesine rağmen kağanın bu beş ülkeyi kontrol etmekte yeterli gücü olmadığını anlayınca hemen Kuca'ya asker sevk edip başta Kuca olmak üzere Hotan ve Kaşgar'ı da Batı Kök Türklerden koparmıştır.

Çin kaynaklarına göre T'ang ordusunun Kuca seferi sırasında, T'ang hanedanından hâkimiyet hakkı alan Kök Türk Devleti'nin büyük kağanı, T'ang hanedanına itirazda ve ters bir harekette bulunmadı. Çin kaynaklarına göre sadece “Batı Kök Türk askerleri ve bu ülkenin(Kuca) askerleriyle beraber on bin kişi kadar¹⁰⁷T'ang ordusu ile savaştı”.

Fakat Çin kaynaklarında Batı Kök Türk ve Kuca'nın müttefik on bin kişilik ordusu içerisinde ne kadar Kök Türk askeri olduğu hakkında bilgi bulunmamaktadır;

¹⁰⁵ *Tsu-chih T'ung-chien* 'e göre bu hadise, M. S. 646 yılındadır. TCTC s. 6236.

¹⁰⁶ CTS, c.194, s.5185.

¹⁰⁷ CTS, c.148, s.5304.

Bu ordu hakkında bilgi, T'ang shu'nun Batı Kök Türkler bölümünde yoktur; sadece batı barbarları, Kuca bölümünde bulunmaktadır.

Bu yüzden Çin ordusunun Kuca seferi sırasında Kuca ordusuna katılan Batı Kök Türk askerlerinin sayısının fazla olmadığı tahmin edilebilir.

Hatta bu seferin bitiminden sonra I-p'i se-kui Kaġan, T'ang hanedanının talebiyle orada kalan Çin ordusuna at ve yiyecek göndermiştir. Bu son derece ilginç bir durumdur. Aynı zamanda Batı Kök Türklerin bu bölgede mutlak bir güç olmadığı da yansıtmaktadır.

Bu bakımdan Batı Kök Türk Devleti kaġanlarının devleti güçlü bir şekilde yönetmelerinin sebebi olarak ekonomik altyapının zayıf olması gösterilebilir. Kök Türk Devleti'nin doġu-batı olarak ikiye ayrılmasından önce, devletin en önemli gelir kaynaġı Çin'di.

Daha önce bahsettiġimiz gibi Batı Kök Türk Devleti için önemli gelir kaynakları, Soġdiyana bölgesi ve şimdiki Doġu Türkistan bölgesinin güneyindeki vaha bölgelerdir; yani tarım havzası havalisidir.

Batı Kök Türk kaġanları, bu bölgedeki ülkeler ile akrabalık yoluyla sıkı ilişkiler kurmaya çalışmışlardır.

Büyük göçebe devletler, yerleşik devletlerin halklarının topraklarını (yani çiftçilerin tarlaları gibi) koruyacak kadar güçlü bir iktidar kuramamışlardır. Zaten göçebeler, çok fazla üretim yapamadıklarında ancak kendi ayakları üzerinde durabilecek bir hayat s rd rebiliyorlardı. Bu yüzden hükümdarlar, her zaman halkları için dışarıdan ganimet toplayarak bunları halkları arasında paylaştırmak zorunluluġundaydı.

Eğer ganimet olmazsa göçebeler üzerinde hâkimiyet kurmak zorlaşır. Fakat bu bölgedeki ülkeler, göçebe devletlere ekonomik açıdan destek olabilecek kadar zengin değillerdi. Batı Kök kağanları, devleti yönetebilmek için zengin olmayan ülkelerden vergi toplamak zorundaydılar. Bunu da tam olarak yapamayınca ekonomik bakımdan zayıf düşmüş ve iktidarları sağlam olmamıştır.

Çin kaynaklarına göre Batı Kök Türk Devleti ile Çin arasındaki ilişkiler gayet dostça devam etmiş ve aralarında herhangi büyük bir savaş meydana gelmemiştir.

Aslında Kök Türk Devleti, Sui hanedanı döneminde (M.S.583) doğu ve batı olarak ikiye bölünmüştü. O sırada Çinlilerin Doğu Kök Türk Devleti ile ilişkisi dostane değildi. Bunun sebebi de muhtemelen Sui hanedanının, Batı Kök Türk Devleti'ni doğuya karşı kullanmasıydı. Aslında Çin'e göç eden Chin la Kağan ile önemli bazı memurları ve Ta-nai Tegin gibi akrabaları Çin hizmetine girerek orduda general olarak görev yapmışlar¹⁰⁸ ve başta Doğu Kök Türk Devleti olmak üzere Kuca ve Kao-li¹⁰⁹ seferlerine katılmışlardır.

Batı Kök Türk Devleti ile T'ang hanedanı arasında M.S. 648 yılında çıkan Kuca Savaşı'ndan başka büyük bir savaş olmamıştır. Ancak üç kez Çin ordusu ve Batı Kök Türkler arasında çatışma çıkmış, bunun sebebi olarak da Batı Kök Türk Devleti içindeki iç mücadeleler gösterilmiştir.

T'ang hanedanı Batı Kök Türk Devleti'ne yönelik çok etkin bir müdahalede bulunmamıştır. Yalnızca T'ang hanedanı, Batı Kök Türk Devleti'nin büyük kağanının hükümdarlığını kabul töreninde, yani Türklerin kağanlarından birisinin büyük kağan

¹⁰⁸ HTS, c.110, s.4111.

¹⁰⁹ Kao-li, Kuzey Kore ve Mançurya arasında bulunan büyük devlettir. Sui hanedanının en büyük düşmanıdır. Sui hanedanı, Kao-li'ye üç kere sefer yapıp üç kere kaybetti. Bu yüzden Sui hanedanı yıkılmıştır.

olarak ilan edileceği sırada, Türklerin gönderdiği elçinin hazır bulunduğu törende Türklerin yeni kağanlarının ilanı ve hükümdarlığının onaylanması ile ilgili seromoni düzenlerdi. Anlaşıldığı üzere T'ang hanedanı Türklerin yeni kağanının hükümdarlığını, yine Türklerin gönderdiği elçinin hazır bulunduğu törende (tahta çıkışında) tasdik ederdi.

Esasen Batı Kök Türk Devleti'nin, Çin hanedanı ile siyasî ve ekonomik ilişkisi çok sıkı değildi. İki devletin hâkim olduğu bölge, ilişki kurmak için coğrafi açıdan uygun değildi. Yani Batı Kök Türk Devleti, T'ang hanedanından ekonomik destek almak için birbirlerine çok uzaktalar. Bu konuda Doğu Kök Türk Devleti'nin kağanı olan Hie-li'nin sözleri, durumu çok iyi özetlemiştir.

*Eğer T'ang prensesini almaya gidiyorsanız mutlaka bizim topraklarımızdan geçmeniz gerekiyor. Biz bu noktada kesinlikle sizi engelleyeceğiz.*¹¹⁰

Bu cümleler, Batı Kök Türk kağanı T'ung Yabgu'nun T'ang hanedanından evlenmek üzere bir prenses istediği ve Hsie-li'nin bu evliliği engellemek için söylediği sözdür. Batı Kök Türk ülkesinden Çin'e gitmek için mutlaka Doğu Kök Türk Devleti'nin toprağına girmek gerekiyordu. Kanımızca Batı Kök Türkleri, zengin ülke olan Çin'den uzakta idi. Bu yüzden Batı Kök Türk Devleti, ekonomisi tarım havzasına dayanıyordu.

¹¹⁰ HTS, c.215, s. 6057.

İKİNCİ BÖLÜM

A. Uygur-Çin Siyasi ve Ticari İlişkilerinin Dayandığı Temeller

1. Uygur Tarihi ve Dönemleri

Çin kaynakları ile Kök Türk yazıtlarına göre Uygurların tarihi genel olarak dörde ayrılarak incelenebilir.¹¹¹

Birinci dönem Moğol bozkırında Kök Türklerin hâkimiyeti altında geçen kısımdır. Bu çağda Uygurlar hakkında pek fazla bir şey bilinmemektedir. Sadece Çin kaynakları ve Uygur yazıtlarında çok az bilgi bulunmaktadır.

İkincisi M.S. 744 yılında Kök Türk Devleti'nin yıkılması ile yerine Uygurların Moğol bozkırlarına hâkim olarak Ötüken Uygur Devleti'ni kurduğu zamandır. Bu devlet yüz sene devam etmiştir.

Üçüncü dönem Uygurların M.S. 840 yılında Kırgızların hücumuna uğrayıp hâkimiyetlerini kaybettikleri zamandır ve bu Uygur tarihinde büyük bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Bu olaydan sonra dört gruba ayrılan Uygurlar ayrı ayrı kollar hâlinde Orta Asya ve Çin'e göç etmişlerdir. Güney'e giden grup Çin seddinin güneyine yerleşmek istemiş fakat T'ang hanedanı izin vermediği için M.S. 846 yılından itibaren orada yavaş yavaş yok olmaya başlamıştır. Diğer üç grup batıya göç

¹¹¹ Uygurların tarihi, sadece Çin kaynaklarına göre değil, Kök Türkçe yazıtlarına göre de, yani Uygurların kaynaklarına göre dönemlere ayrılabilir. Buna göre birinci dönemi olarak Tez II Yazıtı'nın kuzey tarafı, ikinci satırından anlaşılan Uygur Kağanlığı'nın 550'den önce 300 yıl. İkinci dönem olarak Tez II Yazıtı'nın kuzey tarafı, dördüncü satırından ve Terhin Yazıtı'nın doğu tarafı üçüncü satırından anlaşılan Ötüken bölgesine hâkim olunan 80 yıl boyunca. Üçüncü dönemleri Kök Türklerden bağımsız olduktan sonra 100 yıl.

Bkz Saadettin Gömeç; **Uygur Türkleri Tarihi ve Külyürü** Ankara 1997 s.17.

etmiştir. İçlerinde en batıya gidenler Karluklar'a katılmıştır. Maalesef, onlar hakkında Çin kaynaklarında fazla bilgi yoktur. İki grup ise şimdiki Doğu Türkistan'a göç edip Kansu'da ve Tanrı Dağları bölgesinde ayrı ayrı iki yeni devlet kurmuşlar ve orada yeni bir hayata başlamışlar, bu vesileyle de yeni bir kültür ortaya çıkmıştır.

Dördüncü dönem ise Moğol dönemidir. Bu dönemde Uygur Devleti sona erdiği hâlde Uygurlar, Moğol Devleti içinde çeşitli faaliyetlerine devam etmiştir. Onlara "Moğolların hocaları", "Moğolların beyni" gibi isimler takıldı. Bu dönem, Uygurların dünya tarihinde en önemli rolü oynadığı dönemdir.

Bu tezde Uygurların ikinci dönemi olan Ötüken Uygur Devleti'nin ekonomi meselesinden bahsetmek istiyoruz. M.S. 744 yılında Moğol bozkırında büyük bir konar-göçer devleti kuran Uygurlar, o zamana kadar bu geniş alanda kurulmuş diğer büyük devletlerden biraz farklıdır. Bize göre en büyük fark, dış politikada izlediği yol ve ticarete verdiği önemdir. Tabiki Asya Hunları ve Kök Türkler de ticarete önem vermişlerdi. Fakat Uygurların, bu devletlere göre ticarete daha fazla önem verdikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca dış politikaları da Asya Hunları ve Kök Türklerden biraz farklıdır.

Genellikle Moğol bozkırına hâkim olan göçebeler için en önemli devlet Çin'dir. Dolayısıyla bu ülke ile çeşitli ilişkilere girilirdi. Toshio Hayashi'ye göre Asya Hunları döneminden başlayarak Kök Türkler zamanına kadar Moğol bozkırındaki devletler, sürekli Çin'e saldırmışlardır. Çin kaynaklarına göre Asya Hunlarının, M.Ö.209 yılından M.S.75 yılına kadar iki yüz seksen dört sene boyunca Çin'e gerçekleştirdiği saldırıların ve yaptığı savaşların sayısı yetmiş civarındadır. Hsien-pilerin M.S. 97 yılından M.S.187 yılına kadar doksan bir sene boyunca Çin'e karşı gerçekleştirdiği saldırıların toplamı kırk birdi. Juan Juanlar'ın M.S. 398 yılından M.S.

555 yılına kadar yüz elli sekiz sene boyunca Çin'e karşı gerçekleştirdikleri saldırıların toplamı ise otuz üçtü. Birinci Kök Türk Devleti döneminde M.S. 542 yılından M.S. 630 yılına kadar seksen dokuz sene boyunca Çin'e karşı gerçekleştirilen saldırıların toplamı otuz üç, ikinci Kök Türk döneminde ise M.S. 682 yılından M.S. 741 yılına kadar altmış sene boyunca Çin'e karşı saldırıların toplamı on dokuzdur. Bir senede birden fazla saldırı yapılabildiği için Moğol bozkırındaki göçebelerin daha çok Çin'e saldırılar düzenlemiş oldukları düşünülmektedir. Bunların sebebi büyük bir ihtimalle ekonomik idi.¹¹²

Ancak Uygurların gerçekleştirdikleri Çin saldırılarının toplam sayısı, diğer göçebelerden çok azdır. Özellikle o zamanlar Çin'de hâkim olan T'ang hanedanı ile ticari ilişkilere önem vermişlerdir. Fakat Uygurların girmiş oldukları yoğun ekonomik ilişkinin iki sebebi vardır.

Birincisi Moğol bozkırına ve de Çin'e tüccar bir millet olan Soğdluların göç etmesidir. Avrasya kıtasının her yerinde ticaretle uğraşan bu kavim eskiden Çin ve Moğol bozkırlarında koloniler kurup o bölgelerde faaliyet gösteriyordu. M.S. 736 yılında Arap ordusu, Orta Asya'nın Soğdiana bölgesini fethedince Soğdlar, doğuya göç ederek buradaki ülkelerin ekonomisini ve siyasetini etkilemeye başlamışlardı. Sonuçta Uygurların himayesine girerek o zamanlar en büyük pazar olarak kabul edilen Çin'de geniş kapsamda ticari faaliyetlerde bulunmuşlardır.

İkinci sebep ise T'ang hanedanının gittikçe zayıflamasıdır. Çin tarihinin en güçlü hanedanlarından biri olarak tanınan T'ang, VII. yüzyılın ortasından itibaren zayıflamaya başlamıştı. Bunun sonucunda hükümet kendi askerlerini bile kontrol

¹¹² Hayashi Toshio, “*Uiguru no taitousesaku*” (Uygurların Tang’a Karşı Politikası) *Souka daigaku jinnbunn rongyousyu*. 4 1992 Tokyo s.111.

edemez hâle geldi. Özellikle M.S. 755 yılında An-Shi isyanı ortaya çıktığı zaman T'ang hanedanının bunu bastırmaya gücü yetmemiştir. Ancak T'ang hanedanı Uygurların desteği ile bu isyanı bastırabilmiştir. Bu olaydan sonra Uygurlar Çin'e karşı çok büyük avantaj kazanarak ilişki kurmayı başarabilmiştir.

İki ülke ilişkilerinde Uygur Devleti, ekonomik olarak Çin'e bağımlı olmuştur ve Çin ise askeri açıdan Uygurlara bağımlı hâle gelmiştir. Böylece iki devlet birbirlerine muhtaç bir ilişki sürdürmüştür. Moğol bozkırında ortaya çıkan kuzey-güney ilişkisi sadece Uygur Devleti için değil, Asya Hun ve Kök Türk devletleri gibi Moğol bozkırı tarihindeki diğer göçebe devletleri için de çok önemlidir. Hatta bize göre böyle bir ilişkinin kurulması, Moğol bozkırında büyük göçebe devletlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu ilişkiyi gerçekleştiren de Soğdlardır. Onun için T'ang hanedanının idaresindeki Çin'in durumu ile Soğdların faaliyetlerini dikkatli incelemek, meselenin iyice anlaşılmasını sağlayacaktır.

Uygurlar, beşinci yüzyılda Tölöslerle birlikte Juan-juanlara bağlıydı¹¹³ ve dokuz kavimden oluşan bir gruptu. O dönemki Uygurlar hakkında Kök Türk Yazıtları'nda ve Arap kaynaklarında “*Dokuz Oğuz*” Çin kaynaklarında ise “*Dokuz kavimi*” olarak bahsedilmektedir.

Kök Türk Devleti kurulunca Uygurlar Kök Türklere itaat ederek onların himayesinde Kök Türklerin kuzey tarafındaki Selenge bölgesinde ikamet etmiştir.¹¹⁴ Uygurların tarihine ait olan Terhin Yazıtı'nda “*Atalarım seksen yıl hüküm sürmüştür. Ötüken ülkesi ve çevresi arasında Orkun Nehri bölgesinde yaşarlardı.* ”

¹¹³ Gömeç, **a,g,e.**, s.15.

¹¹⁴ **CTS**, c.194, s.5195.

¹¹⁵şeklinde bahsedilmektedir.¹¹⁶

Uygurların, T'ang hanedanı ile ilk ilişkisi, Çin kaynaklarına göre M.S 629 yılında, yani Uygurlar Kök Türklere karşı isyan çıkardıktan üç sene sonra başlamıştır. M.S. 630 yılında Kök Türklerin İl kağanı Çin ordusu tarafından yakalanıp Kök Türk Devleti yıkılınca T'ang hanedanının imparatoru Tai tzu'nun Türklerin tengri kağanı olarak (天可汗) olarak tahta çıkınca Uygurlar T'ang hanedanının hâkimiyetini kabul etmiştir. Çin, Uygurları altı valilik, yedi eyalete ayırarak onları egemenliği altına almıştır.¹¹⁷ Uygurlar, Kök Türklerin İkinci

Kök Türk devletini kurlmalarından sonra da T'ang hanedanı ile ilişkileri sürdürmüşler. Kök Türkler ile savaşmışlar ve sekizinci yüzyılın ortasında Kök Türklerin gücü zayıflayınca Uygurlar, Basmıllar ve Karluklar ile ittifak kurarak Kök Türklere isyan etmişlerdir. Çin kaynaklarına göre M.S. 744 yılında¹¹⁸ Uygurlar, Kök Türk ordusunu mağlup etikten sonra Basmıl ve Karlukları bertaraf ederek devletlerini kurmuştur.

O zaman Uygurların, kurdukları devleti güçlendirmek gibi çözmeleri gereken bazı sorunları vardı. Muhtemelen bu sorunlardan en büyüğü Çin ile ilişkilerdi. Daha

¹¹⁵ Gömeç, a,g,e,. s.16.

¹¹⁶ Çin kaynaklarında Uygurların oturduğu yer olarak Kök Türklerin toprağının kuzey tarafı gösterilmektedir. Bu metindeki Kök Türklerin toprağı, Kök Türklerin kutsal toprağı olan Ötüken bölgesiyse o zamadaki Uygurların oturduğu yerin Ötüken bölgesinin kuzey tarafı olması gerekiyor. Yani Terhin Yazıtı'ndaki bilgiler, Gömeç'in ileri sürdüğü gibi Çin kaynaklarındaki bilgiler ile uyuyor.

Gömeç, a,g,e,. s.16.

¹¹⁷ HTS, c.217, s.6112

¹¹⁸ *Terhin Yazıtı'nın* doğu tarafı beşinci satırına göre Kök Türklerin M.S. 741 yılındaki savaşta mağlup olmalarından dolayı, artık devlet yıkılacak hâle gelmiştir. Saadetin Gömeç. "Terhin Yazıtı'nın Tarihi Açdan Değerlendirilmesi" **DTCF Tarih araştırmaları degisi 17/28** Ankara 1995.

önce de bahsettiğimiz gibi eskiden göçebelerin şimdiki Moğol bozkırında büyük devlet kurdukları zaman kendi devlet ekonomilerini güçlendirmek için Çin ile ilişkiler, onların dış politikalarında en önemli konuydu. Uygurlar da istisna değildi. İlk zamanlarda Gök Türk kağanı Pai Mei Tigin'in kafası uçurularak T'ang hanedanının başkenti olan Ch'ang-an' gönderilmişti. Uygurların bu hareketi, o dönemdeki Uygur-Çin ilişkilerinin ne denli iyi olduğunu göstermişti.

Fakat bu durum uzun sürmedi. Uygur devleti kurulduktan on beş sene sonra aralarındaki siyasi ve ekonomik ilişkiler durma noktasına gelmişti. Fakat büyük bir savaş ortaya çıktı. Bu şans, Çin'deki An-Shi isyanıdır. Uygurlar bu isyanı kendiler için çok iyi şekilde değerlendirmişlerdir.

B. An-Shih İsyanı ve Uygurlar

M.S. 756 yılında Uygur Devleti'nin kurulmasından on beş sene sonra Çin topraklarında Çin tarihinin en büyük isyanlardan biri olan An-Shih isyanı çıkmıştır.¹¹⁹ Bu, Uygurların devletlerini geliştirmek için büyük bir şans olmuştur. İsyanın lideri olan An Lu-shan, şimdiki Pekin bölgesinde karşı harekâtı başlattıktan sonra hemen T'ang hanedanının doğu başkenti olan Loyang'ı işgal etmiştir. An Lu-shan, orada Yen(燕) adlı bir devlet kurup kendisini imparator olarak ilan etmiştir.

O zamanlar T'ang hanedanının bu isyanı bastıracak gücü kalmamıştı. Bu yüzden Uygurlardan yardım istemiştir. Uygurların T'ang hanedanına verdiği destek

¹¹⁹ *An- Shih isyanı*, batı ülkelerindeki ve Türkiye'deki tarih kitaplarında *An Lu-shan isyanı* adıyla geçmiştir. Fakat bu isyanda An Lu shan'dan başka Shih Si-ming de Yan Devleti'nin imparatoru olarak tahta çıkıp bu isyanda büyük rol oynamıştır. Bu yüzden Japonya ve Çin gibi ülkelerde bu isyana An-Shi isyanı adı konmuştur. Bana göre de bu isyana *An-Shi isyanı* adı verilmesi daha uygundur.

iki devlet arasındaki ilişkilerde çok etili olmuştur.

An Lu-shan'ın bu denli büyük bir isyan çıkartabilmesinin sebebi T'ang hanedanının askerî sisteminin bozulmasıdır. Çin tarihindeki hanedanlar arasında en etkili bir dış politika uygulanıyordu. Onlar geniş topraklara hâkim olmuştur. İlk başlarda hâkimiyet kurmak için gerekli askerî güç, halka dayanıyordu. Fakat zamanla Çin toprakları genişleyince halk için askerlik görevi ağır gelmeye başlamıştır. Bir çiftçinin bile askerlik için kendi memleketinden çok uzaktaki sınır bölgesine kadar gitmesi gerekmektedir. Sonuçta asker kaçakları da artmış, askerlik sistemi bozulmaya başlamıştı. Bu durumu düzeltmek için saray, askerlik görevini paralı askerliğe çevirmiştir. Çin'in çeşitli bölgelerine “*Chieh tu-shih*”(節度使) isimli valiler tayin edilmiş, sınırdaki askerler bu valilere bağlanmıştır. *Chieh tu-shih* kendi bölgelerindeki yasama, yargı, yürütme yetkileri ile askeri idare yetkisini kontrollerinde bulundurdıklarından sanki bir derebeyi gibiydiler.

Esasen isyanın lideri olan An Lu-shan şimdiki Pekin bölgesini idare eden bir vali idi. O zamanlarda Pekin bölgesine, göçebe ve yerleşim (ziraat) bölgesi arasında yapılan ticaretten dolayı büyük sermaye akmıştı. Hatta bu bölgede eski Kök Türk halkından pek çok kişi de yerleşmişti. Eski Kök Türk halkı çok cesur ve yetenekli süvari askerlerdi. Soğd ve bir Türk melezi olan An Lu-shan askerlerini çok iyi kontrol edebiliyordu. Bu yüzden de yukarıda saydığımız sebepler dolayısıyla hem büyük bir sermayenin hem de büyük askerî gücün sahibi olmuştur.

Başlangıçta, İmparator Hsuan-tsung tarafından güvenilen ve üç bölgenin valiliğine tayin edilen An Lu-shan, sarayla anlaşmazlığa düşünce isyan çıkartmıştır.

Tarihçiler Uygurların An-Shih isyanına müdahalesinin sebebinin üç farklı bakış

açısından tartışmışlardı.

Birinci bakış açısı; Uygurların Çin'e asker sevk etmesinin sebebinin Uygur Devleti ve T'ang hanedanı arasındaki itaat ilişkisi olduğunu düşünmektedir. Buna göre Uygurlar, kendilerinin hükümdarı olarak tanıdıkları T'ang hanedanının imparatoruna destek vermek için Çin'e asker sevk etmiştir. Fakat bu sebebin doğru olduğunu kabul etmek zordur. Aslında Uygurlar, M.S. 741 yılında devleti kurduktan sonra T'ang hanedanına elçi gönderip ilişki kurmuşlardı. Fakat Uygur Devleti ile T'ang hanedanı arasındaki bu itaat ilişkisi, daha önce bahsettiğimiz gibi eski zamanlarda Uzak Doğu ve Orta Asya'da uygulanmış Ch'ao Kung(朝貢) ticaretidir. Yani Kore, Japonya ve Vietnam gibi ülkelerin yaptığı üzere Uygurlar, Çin'den büyük hediyeler almak için ilişki kurmuştur. Uygurlar, asla T'ang hanedanı imparatoru ile savaş korkusu ve saygıdan dolayı ilişki kurmadılar. Bu ilişki sadece bir formalite idi. M.S. 762 yılında Shen eyaletinde (陝州) ortaya çıkan olay, Uygurların T'ang hanedanına bakış açılarını iyice göstermektedir.¹²⁰ Bu yüzden görev icabı Çin'e asker sevk ettiklerini düşünmek zordur.

Bu fikri ileri sürenler, başta L. W. Moses¹²¹ olmak üzere Japon tarihçi M. Sugiyama¹²² ve Kazak tarihçi A. Kamalov¹²³ gibi tarihçilerdir. Daha önce An Lu-

¹²⁰ TCTC, s. 7133 Bu olay, M. S. 762 yılında T'ang hanedanı imparatoru Te Tsung(德宗) (780-805)un henüz prens olduğu zaman, Shan eyaletinde Uygur Devleti'nin kağanı ile görüşmesidir. Orada kağan, Te Tsung'dan dans etmesini istemiş fakat De Tsung dans etmeyi kabul etmeyince kağan ve onun bakanları çok kızarak Te Tsung'a hakaret etmiştir. Te Tsung, bu utancı hayatı boyunca unutamamıştır.

¹²¹ Bkz. ilgili sayfalar; L. W. Moses, “ T'ang Tribute Relation with the Inner Asian”**Essays on T'ang society** 1976.

¹²² M. Sugiyama, **Yuğbokumin kara mita Sekaishi** (Göçebelerin bakış açısından Dünya Tarihi) 1997 Tokyo. s.59.

shan'ın hâkim olduğu Çin seddi bölgesine pek çok Kök Türk göç etmiştir ve bilindiği gibi An-Lu shan'ın ordusuna eski Kök Türkler gibi pek çok yabancı kökenli askerler katılmıştı. Dolayısıyla bu tarihçiler, An-Shih isyanını o zaman Çin'de ortaya çıkan Çinliler ve göçmenler arasındaki etnik bir sorun olarak algılamışlardır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi Uygular Kök Türklerle yaptıkları savaşı kazanarak Moğol bozkırında devlet kurmuşlardı. Bu isyan Uygular devlet kurduktan hemen sonra ortaya çıkmıştır. Yine aynı tarihçilere göre Uygular, An Lu-shan ordusunu kendilerinin rakibi olarak algılamışlardır. M.Sugiyama “*Uygurlar, daha önce kendilerinin yıkmış oldukları Doğu Kök Türk Devleti'nin Çin'de An hanedanı olarak yeniden kurulmasını istemediler.*¹²⁴” Yani yeni devlet kuran Uygular, isyanın çok tehlikeli olduğunu hissetmişler ve devletlerinin güvenliğini sağlamak için korunmak gerektiğine inanmışlardı. Bu yüzden An Lu-shan isyanını bastırmak için Çin'e asker sevk etmişlerdir.

A. Kamalov bu konuda daha detaylı ve çok ilginç bilgiler vermektedir. M.S. 755 yılından 766 yılına kadar, on bir yıl boyunca devam eden An-Shih isyanı sırasında Uygular, M.S. 756, 757, 759, 762 yıllarında, dört kere T'ang hanedanına yardım etmek için Çin'e asker sevk etmişlerdi. Çin'e giren Uygur askerleri Çin'de isyanlarla savaşmak dışında ganimet toplanma ve yağma yapma gibi daha çok ekonomik faydalar sağlamaya çalışmışlardı. Fakat A. Kamalov'a göre Uyguların Çin'e asker sevk etmesinin en önemli sebebi, Çin'den ekonomik fayda temin etmek değil, isyan ordusunun bir generali olan Ashina Ts'ung-li(阿史那從礼)nin

¹²³ Kamalov, Ablet “Turks and Uighurs during The Rebellion of An Lu-shan Shih Ch'ao-yi” **Central Asiatic Journal**, 45-2, s. 243-253.

¹²⁴ Sugiyama, **a,g,e.**, 75

durumudur. M.S. 756 yılında isyancılar Ch'ang-an'ı işgal ettikten sonra birdenbire Ashina Ts'ung-li, eski Kök Türk halkı ve T'ung-lolar gibi süvarilerden oluşan beş bin kişinin başında Ch'ang-an'ı terk edip Ordos bölgesine gelmiştir. Ashih Ts'ung-li, orada yerleşmiş altı eyalet bulunan Hu¹²⁵ ve Dokuz Oğuzlara¹²⁶ hâkim olmuş ve Uygur ve T'ang birleşik ordularına mağlup olana kadar orada oturmuştu. Ashina Ts'ung-li, An Lu-shan'a ihanet ederek Ordos bölgesine mi geçmiştir yoksa An Lu-shan'ın emri ile Ordos bölgesine mi gitmiştir? Bunu bilemiyoruz. Onun bu davranışı hakkında Çin kaynakları da farklı bilgiler vermiştir.¹²⁷ Bu konuda tarihçiler arasında da farklı fikirler ortaya çıkmıştır. Mesela E. G. Pulleybank¹²⁸ ve L. W. Moses¹²⁹ gibi tarihçiler Ashih tsung-li'nin, An Lu-shan'a ihanet ettiğini ileri sürmüşlerdir. Rus tarihçi olan L. N. Gumilev¹³⁰ ise Ashina Ts'ung-li'nin isyan ordusuna arkadan saldırmak için Ordos bölgesindeki kavimler ile plan yaptığını ileri sürmüştür. Fakat T. Moriyasu'ya göre Ashina Ts'ung-li, An Lu-shan'ın emri ile Ordos bölgesine gitmiştir.¹³¹ A. Kamalov ise Ashina Ts'ung-li, Ch'an-an'ı terk ettikten sonra An Lu-shan'dan bağımsız olarak Ordos bölgesinde Üçüncü Kök Türk Devleti'ni kurmaya çalışmıştı. Uygur ve T'ang hanedanı ordularına mağlup olduktan sonra isyan

¹²⁵ Onlar Orhon yazıtlarında bulunan “*Altı Çub Soğdak*” olabilir. Kül Tegin yazıtının doğu tarafı 31. satır.

¹²⁶ Onlar hakkında Çin kaynaklarında “*Dokuz Soyadı*” olarak kayıt vardır. **TCTC** .c 218 s. 6697.

¹²⁷ **TCTC**, s. 6986, 6997, 7006-7007.

¹²⁸ E.G.Pulleyblank, “ The An Lu-shan Rebellion and the origin of Chronic Militarism in the Late T'ang Society” *Essays on T'ang History*, 1976 s. 79.

¹²⁹ Moses, **a.g.e.** s. 78.

¹³⁰ Gumilev, **a.g.e.** s.472.

¹³¹ Moriyasu Takao, “Uigur kara mita An-shi no ran” (Uygurlardan gördüğü An-Shi isyanı) *Nairiku Ajia gengo kenkyu* 17 s. 131 (İç Asya dilleri araştırma).

ordusunun bir general olan Ashina Ch'eng-ch'ing(阿史那承慶)¹³²ın vasıtasıyla tekrar isyan ordusuna geri döndüğü tahmin edilmektedir.

Ordos, şimdiki Çin'in İç Moğol kuzeyidir. Burası Uygurların ana vatanı olan Moğol bozkırına çok yakındır. Uygurlar devlet kurduktan on beş sene sonra henüz devletlerinin sağlam temellere oturmadığı bir dönemde eski düşmanları Kök Türk Devletinin tekrardan ortaya çıkması sonucu, çok kritik durumda da kalabilirdi. Ashina Ts'ung-li, soyadından anlaşılacağı gibi Kök Türk Devleti'nin büyük kağanının soyundan gelmiştir.

Bu yüzden Uygurlar, M.S. 756 yıl ekim ayında T'ang hanedanına yardım ederek isyan ordusuna saldırmaya karar vermiştir. Bu karardan bir ay sonra Uygur Devleti'nin büyük kağanı olan El Etmish Bilge Kağan, bizzat askerleri yöneterek¹³³ hemen Ordos bölgesindeki Ashihna Ts'ung-li ordusuna saldırmıştır. Bu savaş, Uygurlar ile isyan ordusu arasındaki ilk savaş olmuştur. Bu başarıdan sonra Uygular Çin'de ekonomik faaliyetlerde bulunmaya başlamışlardır.

Daha önce bahsettiğimiz gibi Uygurlar, An-Shih isyanı sırasında M.S. 756, 757,

¹³² A. Kamalov'a göre Ashina Ts'ung-li, Ashina Ch'eng-ch'ing ile akrabadır. Kamalov, Ablet “ Turks and Uighurs during The Rebellion of An Lu-shan Shih Ch'ao-yi” *Central Asiatic Journal*, 45-2.

¹³³ Bu konuda tarihçiler arasında tartışma çıkmıştır. Çünkü El Etmish Bilge Kağan bizzat askerleri yöneterek savaşa gitmesi hakkındaki bilgi, Çin kaynaklarında sadece *Hsin T'ang shu*'nun Uygurlar bölümünde bulunmaktadır. Bu konu hakkında bilgi, *Chiu Tang shu*'da, *Tzu chih t'ung chien* ve *Hsin T'ang shu*'nun başka bölümlerinde de bulunmamaktadır. Bu yüzden T. Haneda, *Hsin T'ang shu*'nun Uygurlar bölümündeki bilginin yanlış olduğu ve El Etmish Bilge Kağan'ın bizzat askerleri yöneterek savaşa gitmediğini ileri sürmüştür. T. Haneda'nın iddiası, başta Japonya'daki tarihçiler olmak üzere C. Mackerras gibi pek çok tarihçi tarafından kabul edilmiştir. Fakat A. Kamalov, bu konuda detaylı yorum yaparak El Etmish Bilge Kağan bizzat askerleri yöneterek Ordos'a kadar gittiğini ileri sürmüştür. Yine bana göre bu konu tartışmalıdır. 757 yılındaki seferde ise El Etmish Bilge Kağan'ın oğlu Bilge Tarduş Ulg Bilge Yabgu askerleri yöneterek Çin'e gitmiştir.

759, 762 yıllarında dört kez Çin'e asker göndermiştir. 756 yılındaki sevkıyat, Ordos bölgesindeki isyan ordusunu yok etmek için, bir bakıma kendilerini korumak içindir. 757 yılındaki savaşta T'ang hanedanı, Uygur askerlerine büyük armağanlar göndermiştir. Fakat buna rağmen Uygurlar hanedanının batı başkenti olan Ch'ang-an'ı isyancılardan geri aldıkları zaman oradan ganimet istemişlerdi. Çin kaynağı olan *Tzu chih t'ung chien*'e göre¹³⁴ Uygurlar, Ch'ang-an'nın şehrinde oturan erkeklerin, T'ang hanedanına ait ama Ch'ang-an'daki hazinenin ve burada oturan bayanların Uygurlara ait olmasını rica etti. Fakat bu talepleri kabul edilmeyince Uygurlar doğu başkenti olan Loyang'ı isyan ordusundan geri aldıklarında üç gün boyunca burada yağma yaparak ganimet topladılar. Sadece Loyang şehri ile sınırlı kalmamış, civarındaki kasabalarda da yağmalama yapmışlardır. Çin, Uygurların yağmacılığını durdurmak için Uygurlara on bin top ipek vermek zorunda kalmış ve ondan sonra da her sene iki yüz bin top ipek gönderme sözü vermiştir.¹³⁵ Bize göre, Uygurların M.S. 757 yılındaki savaşa katılmasının en büyük sebebi, Çin'den ekonomik kazanç sağlamaktı.

M.S.759 yılındaki savaşın sebebi ise T. Moriyasu¹³⁶ nun ileri sürdüğü gibi, T'ang hanedanının Uygurlara hatun olarak prenses göndermesi, Uygurların bunun karşılığı olarak Çin'e üç bin süvari göndermesidir. Fakat Çin kaynakları üç bin Uygur süvarisinin iyi savaşmadıkları yazmaktadır.¹³⁷

¹³⁴ **TCTC**, s.7034.

¹³⁵ T'ang hanedanı, üç bin kişi Uygur askerine yiyecek olarak, bir günde iki yüz koyun , yirmi inek, dört bin sekiz yüz kilo pirinç vermiştir. **CTS**, c.195 s. 5199.

¹³⁶ Moriyasu Takao,“*Siruk rodo to Tou teikoku* ”(İpek yolu ile T'ang İmparatorluğu)2007 Tokyo s. 291 .

¹³⁷ Onlar İsyan ordusuna mağlup olmuş, hatta Uygurlar savaşı kaybettiği halde T'ang hanedanından hediyeler almıştır. **HTS**, c.217, s. 6117.

M.S.762 yılındaki savaş, Uygurlar için en büyük sefer olmuştur. Uygurların bu sefere, T'ang hanedanı yardım istediğinde değil, isyan ordusundan gelen bir teklifle başlamışlardı. Çin kaynaklarında bu olaydan şöyle bahsedilmektedir.

“Uygurlar Shi Chao-yı¹³⁸ tarafından şu şekilde ikna edilmiştir. “T'ang hanedanı, imparatorunu kaybetmiştir, (şimdi Çin'de)hükümdar olmadığı için ülke karışık durumdadır, (hemen Çin'e) askerler sevk ederek (T'ang hanedanının) devlet hazinesini ele geçirebilecek misiniz?” Kağan hemen askerleri başında güneye geldi ve gitti... Ching Tan, (imparatora) bir elçi göndererek şöyle haber verdi: “Bögü Kağan bizzat yüz bin kişilik bir orduyla gelmektedir. Beraberlerinde yiyecek olarak sayılamayacak kadar çok koyun ve inek getirmektedir”.Başkent karışık bir durma düşmüştür.”¹³⁹

Bögü Kağan, askerleriyle T'ang hanedanına saldırmak için Çin'e girmesine rağmen sonuçta Çin tarafından ikna edilip T'ang ordusu ile beraber isyancılara saldırmış, işgal edilen Loyang'ı tekrardan geri almıştır. İsyen ordusunun başkomutanı olan Shih Chao'yu öldürölmüş ve böylece An-Shi isyanı sona ermiştir.¹⁴⁰

Çince kaynaklarda Uygurların, T'ang hanedanına yardım maksadıyla değil, ekonomik kazanç sağlamak için askeri yardımda bulundukları anlatılmaktadır.

Fakat bu konu, kaynaklardan olan *Karabalgasun Yazıtı*'ndaki Çince metinlerde¹⁴¹ *T'ang shu*'dan biraz farklı anlatılmıştır. Yazıtı göre, Bögü Kağan'a ilk

¹³⁸ O zamanda isyan ordusunun baş komutanı An Lu-shan değildir, Shi Chao-yı baş komutandı.

¹³⁹ CTS, c.195, s.5202.

¹⁴⁰ Kağanın damatı olan Bug Huai-en, Uygurlara Çin'e destek vermesine ikna etmiştir.; HTS, c.217, s.6118.

¹⁴¹ Orkun Hüseyin Namık. **Eski Türk Yazıtları**, 1986 Ankara, s. 233, 240.

defa isyan ordusundan birlikte T'ang hanedanına saldırmak için teklif gelmiştir. Fakat Böğü Kağan, bunu kabul etmeyerek öfkeleni ve T'ang hanedanına sadakat göstererek isyan ordusuna hücum etti.¹⁴² Yani Uygurlar, Çin'den ekonomik kazanç sağlamak için değil, onlara yardım etmek için Çin'e asker sevk etmiştir anlamı çıkmaktadır.

Acaba *T'ang shu* ve *Karbalgasun Yazıtı*, Uygurların Çin'e asker sevk etmesinin sebebi olarak hangisi doğru bilgiler vermektedir. Bize göre *T'ang shu*'daki bilgiler daha doğrudur. Zira Uygurların daha önceki seferlerinin hep Çin'den ekonomik kazanç sağlamak amacıyla olduğu anlaşılmaktadır. Hatta daha önce bahsettiğim gibi T'ang hanedanı ve Uygur Devleti arasındaki itaat ilişkisi, ciddi bir ilişki değil, sadece formaliteden ibaretti. Yani T'ang hanedanından gelen maddî desteği almak için kurulan bir ilişkidir. Muhtemelen Uygurlar, kendilerinin haklı olduğu göstermek için *Karbalgasun Yazıtı*'nda böyle zikremiştir. Bana göre Uygur Devleti'nin en önemli dış politikası, T'ang hanedanından ekonomik faydalar sağlamaktı. Aslında bu seferden üç sene sonra M.S. 765 yılında Uygurlar, Tibetler ile birlikte Çin'i istila etmiştir.¹⁴³ O zamanda da T'ang hanedanı, Uygurlara yüz bin top ipek vererek kendisi ile müttefik olmaya ikna etti. Sonuçta Uygurlar, Tibetler'e karşı savaşmışlardı. Yine bu seferi de Uygurların Çin'den ekonomik fayda sağlamak amacı ile düzenlemiştir. Bu yüzden Uygurlar, T'ang hanedanı ile ilişki kurdukları takdirde daha kazanç sağlayacaklarını tahmin edince hemen fikirlerini değiştirerek Tibetlere karşı olmuşlardır. Uygurlar Çin'deki savaşlara müdahale ettiklerinde (An-Shih isyanı

¹⁴² *Karbalgasun Yazıtı*'ndaki Soğdça metinlerinde ise T'ang hanedanının isyan ordusuna saldırması teklifi geldiğini zikredilmiştir. Moriyasu Takao “**Siruk rodo to Tou teikoku**”(İpek Yolu ile T'ang İmparatorluğu), 2007 Tokyo s. 295.

dâhil) hangi tarafa destek verirlerse daha çok ekonomik fayda sağlayabileceklerini iyice düşünerek hareket ediyordu.

Bize göre Uygurların An-Shih isyanına müdahalesinin sebebi (M.S. 756 yılındaki sefer)A. Kamalov'un ileri sürdüğü gibi kendi devletlerini korumak ve Üçüncü Kök Türk Devleti'nin tekrar ortaya çıkmasını engellemektir. Fakat sonraki seferler Çin'den ekonomik faydalar temin etmek için yapılmıştır. Bu bakımdan Uygurların hedefi kesin olarak ekonomiktir.

Çin'de An-Shih isyanı sonrası Uygur Devleti ile T'ang hanedanı arasında ilişkiler daha da yakınlaşmıştır. Aslında bu iki büyük devlet birbirine daha çok ihtiyaç duymaya başlamıştır. Bunun çeşitli sebepleri vardır.

Bu isyan bittikten sonra Çin oldukça zayıflamıştır. Zaten ordusu, isyanı tamamen bastıramamış, Uygurların desteği ile ancak isyan ordusunun başkomutanı, Shi Chao'yu öldürüp doğu başkenti olan Loyang'ı geri almıştır. Fakat isyanı tamamen bastıracak ve unsurlarını yok edecek gücü kalmamıştı. Bu yüzden saray, isyanı bitirmek için isyan ordusunun diğer unsurlarını teslim olmaya ikna etti ve bunlara af çıkarttı. Hatta bir kısmı vali olarak görev yaptı. Ancak T'ang hanedanı, bu valileri tamamen kontrol etmek için güçten düşmüş durumdaydı. Bu yüzden onlar sanki bağımsız bir devletin hükümdarı gibi davranıyordu. Hatta sık sık da isyan çıkarmışlardır.

Bundan başka, T'ang hanedanı için Tibet sorunu ortaya çıkmıştır. Eskiden Tibetliler, küçük devletler kurarak birbirleriyle savaşıyordu. Fakat VI. yüzyılın sonunda birleşik bir yönetim kurmayı başarmışlardır. An-Shih isyanı bittikten sonra Doğu Asya politikası T'ang hanedanı, Uygur Devleti ve Tibet gibi üç büyük devlet

arasında belirlenmiştir.

Çin'in o dönemde yurt içi ve yurt dışındaki düşmanlarına karşı mutlaka Uygurların askerî gücüne ihtiyacı vardı.

Uygurlar, An-Shih isyanı ve sonrasında ekonomik ve kültürel açıdan çok etkilenmiştir. Eskiden Moğol bozkırında faaliyet gösteren Asya Hunları ve Kök Türkler gibi Çin'den gelen ekonomik desteklerine önem veriyordu. An-Shih isyanı sırasında Uygurların T'ang hanedanına verdiği destek, onlar açısından bir borç vesilesi olmuştu. Bu yüzden her sene Çin'den Uygurlara büyük miktar ipek gelmeye başlamıştır. Diğer taraftan *Karabalgasun Yazıtı*'na göre¹⁴⁴ Uygurlar An-Shih isyanı sırasında Çin'de Soğdlu Mani rahipleri ile tanışmıştı. Bu Soğdlu rahipler vasıtasıyla Maniheizm'i kabul etmişlerdi. Sonuçta Uygur sarayında büyük nüfuza sahip olmuşlardı. Eskiden Orta Asya'nın her yerinde ticaret faaliyetinde bulunduklarından Uygur ve Çin arasındaki ekonomik ilişkiler, Soğdlar tarafından yürütülmüştür. Bir bakıma An-Shih isyanı, Uygurlar için Maniheizm Soğdlar ile sıkı bir iş birliğinin başlangıcı olmuştur.

C. Soğdların Faaliyetleri

1. Sogdiana Bölgesi ve Soğdlar

Uygurların ekonomik durumunu incelemek için Orta Asya ticaretinde çok büyük bir rol oynayan Soğdlar ile sıkı ilişki kuran T'ang hanedanının faaliyetlerine kısaca değinmek istiyoruz. Çin kaynaklarına göre M. S. 840 yılında, Uygur Devleti Kırgızlar'ın hücumuna uğradıktan sonra yıkılmıştır. Kırgızlar'ın hücumuna uğramasının sebebinin devletteki iktidar mücadelesi olduğu kabul edilmektedir. Bu

¹⁴⁴ Orkun Hüseyin Namık Eski *Türk Yazıtları*, 1986 Ankara, s. 146.

olay hakkında Çin kaynaklarında şu bilgilere rastlamaktayız.

Kai-cheng başlangıcında(M.S.839 yıl), (Uygurların) bakanı olan An Yün-ho vardı. Tgkin olan Ch'ai-ts'ao ile Sa Tekin Kağan'ı öldürmek istedi. (Fakat Ch'ai-ts'ao ve An Yün-ho'nin bu amaçları) belli olunca Sa Tekin Kağan, Ch'ai-ts'ao ve An Yün-ho'yı öldürtmüştür. Diğer Uygur devletlerinde bakan (olan) Chüeh-lo-wu vardı. Chüeh-lo-wu, Ch'ai-ts'ao ve An Yün-ho'nun öldürüldüğünü duyunca kızıp dışarıda askerlerini toplayıp Sa Tekin Kağan'ı öldürdü ve (sonra) Ho-sa Tegin, Kağan oldu. (Uygurlarda) Chüeh-mo- adlı general vardı. Chüeh-lo-wu'yu kin güttüğü için yüz bin kişilik Kırgız askerini getirdi. Uygur kalesi kaybedildi, He ji öldürüldü. Chüeh-lo-wu da bıçaklanarak öldürüldü kaledeki herkes (alevler nedeniyle) yandı. Dolayısıyla Uygurlar başka ülkelere sığındı.¹⁴⁵

Bu metinden, Kırgız saldırısının sebebi olarak Uygur tahtındaki iktidar mücadelesinin olduğunu iddia edebiliriz. Bu metinde dikkati çeken bir önemli konu “An Yün he” ismindeki kişidir. An soyadı, T'ang hanedanı sırasında genellikle Çin'e göç eden Soğduluların kullandığı soyadıdır. Demek ki An Yün he isimli şahıs herhâlde Soğd'dur. Bu olay, o zamandaki Uygur Devleti'nin siyasî durumunu çok iyi göstermektedir. Bana göre Uygur Devleti'nde hizmet eden bir Soğd'un, darbe çıkarmaya çalıştığı için yakalanıp ona ölüm cezası verilmesi çok doğal bir olaydır. Fakat darbe çıkarmaya çalışan Soğd'un ölüm cezasından dolayı isyan çıkmıştır. Bu olay o zaman Uygur Devleti'nde Soğdların ne kadar güçlü bir grup kurduğunu göstermektedir. Uygurların tarihini araştırmak için Soğdların faaliyetlerinin incelemesinin ne kadar önemli olduğunu anlamaktayız.

¹⁴⁵ CTS, c.195, s.5213.

Bu bölümde Uygur dönemi öncesi Soğdların faaliyeti ve Uygurlar ile yakın ilişki kuran T'ang hanedanlığının durumu ve bu hanedanlığın karakteristiği hakkında bilgi vereceğiz.

Soğdların ana vatanı olan Soğdiana bölgesi, genel anlamda Amu Derya ve Sir Derya nehirleri arasındaki bölgedir. Bugünkü Batı Türkistandır. Kısaca şimdiki Semerkand ve Buhara civarındır. İki büyük ırmak arasındaki bu bölge hem bereketli toprağı hem de stratejik konumundan ötürü önemli olduğundan, eskiden beri Doğu Asya ve Batı Asya'yı birbirine bağlayan ticaret yolunun önemli bir nakliyat merkezi olmuştur.

Soğdiana bölgesinin halkı olan Soğdlular, kendi topraklarından ve bölgelerinden geçen ticaret yolunun güvenliği için göçebe olan Türkler ile sık sık münasebetlerde bulunmuşlar, Avrasya'nın birçok yerinde koloni kurmuşlar ve bunun sonucunda büyük ticari faaliyet göstermişlerdir.

Dolayısıyla Türklerin ekonomik durumunun araştırırken Soğdların ekonomik faaliyetlerinin incelenmesi çok önemlidir. Burada Soğdların ticari ve ekonomik faaliyetlerinden bahsetmeden önce Soğdların ana vatanı olan Soğdiana bölgesinin tarihine değinmek gereklidir.

Pers sarayında doktor olan Ktesias'in eseri olan India Antiquarise'ye göre, tarihte ilk defa Soğdiana'nın ortaya çıkması, Pers İmparatorluğu'nun Akemenia hanedanının kurucusu olan Sirus'un (M.Ö. 559–530), Amu Derya'yı geçerek Soğdiana bölgesini fethedip bu bölgenin doğusundaki Sirupolis isimli şehri kurması neticesindedir. Bu şehrin kurulmasının sebebi, Sir Derya'nın kuzeyinde oturan bir bozkır devleti olan İskitlerin istilasından bölgeyi korumak içindi. Sirupolis'in yerinin

şimdiki Semerkand'ın doğusundaki Uratube olduğu düşünülmektedir. Bu şehrin ismi, Strabon'un eseri olan “*Coğrafya*”da da geçmiştir. Sirus tarafından fethedildikten sonra, bu bölge Akemenia hanedanının bir eyaleti olmuştur. Darius (M.Ö 522–486) faaliyetlerini kaydeden Behistun yazıtına göre Margiana bölgesinde, yani şimdiki Merv civarında isyan çıktığı zaman Darius, Baktria'nın valisi olan Dadarshish'i oraya gönderip isyanı bastırtmıştır ve Behistun yazıtındaki Darius'un hâkim olduğu bölgelerin isimlerini kaydettiği kısımda “*Suguda*” yani Soğd ismine de rastlanmıştır. Herodotos'un ünlü eseri “*Historya*”da da Soğdiyana bölgesi, Pers İmparatorluğu'nun bir eyaleti olarak geçmektedir.

Soğdiyana ve Baktria bölgesi Perslerin anavatanı olarak düşünülmektedir. Perslerin eski dini olan Zerdüştlük de bu bölgeden çıkmıştır. Zerdüş inancının kutsal kitabı olan “*Zend Avesta*”da sık sık Soğd kelimesine rastlanmaktadır. Eski zamanlarda Siri Derya'nın kuzeyinde göçebe olarak yaşayan Proto-Perslerin, Batıya ve Güneye göç ederek ilk defa ulaştıkları bereketli topraklara Soğdiyana bölgesi denmiş olmalıdır. “Soğd” kelimesi “*Güzel yaratılmış, temiz, kutsal toprak*” anlamına gelmektedir.¹⁴⁶

Soğdların tarihinin daha somut olarak ortaya çıktığı dönem, Büyük İskender'in Doğu seferini yaptığı dönemdir. İskender'in ordusu şimdiki İran'ı işgal ettikten sonra Soğdiyana bölgesine girmiştir. İskender'in ordusu, Soğdiyana'yı fethederken biraz zorlanmıştı. Buna sebep olarak Soğdiyana'nın sonraki dönemde Araplar ile savaştığı zamanda yaptığı gibi Siri Derya'nın kuzeyinde oturan göçebelerin desteğini almış olması gösterilebilir. İskender, Soğdiyana bölgesini fethettikten sonra orada İskender

¹⁴⁶ Haneda Toru, **Seiiki bunnmei shi no gairon Seiiki bunkashi** (Batı Bölgesi Medeniyet Tarihi, Batı Bölgesi Kültür Tarihi) Tokyo 1992 s. 175.

Kalesi'ni kurmuştur. Bu kalenin yerinin, şimdiki Hocend olduğu söylenmiştir. Ondan sonra Yunanlıların Soğdiana bölgesi hâkimiyeti iki yüz sene boyunca devam etmiştir.

İskender'in ölümünden sonra Soğdiana bölgesi, Selevkos hanedanının hâkimiyetine dâhil olmuştu. Daha sonra ise M.Ö. III. yüzyılda Baktria, Selevkos hanedanından ayrılınca Soğdiana bölgesi, Baktria'nın hâkimiyetine girmiştir.

M.Ö. 223 yılında Selevkos hanedanının hükümdarı olan III. Antiochos'un Baktria'ya sefer yaptığı zamanda Baktria'nın Kralı olan Eutydemos, Sir Derya'nın kuzeyinde oturan İskitlerden yardım alacağını ilan edip Selevkos ordusunu tehdit etmiştir. Bu olay, Soğdiana bölgesinin Baktria Devleti'ne ait olduğu ve bu bölgenin Sir Derya'nın kuzeydeki göçebeler ile yakın ilişki içerisinde olduğunu göstermektedir.

M.Ö. I. yüzyılında Baktria, Hindistan'ın hâkimiyetine önem verip Soğdiana bölgesindeki gücünü azaltınca bölge Sir Derya'nın kuzey tarafındaki istilacı göçebelerin, yani Sakaların hâkimiyetine girmiştir.

M.Ö. I. yüzyılında, şimdiki Batı Çin'de oturan Yüeh chiler(月氏), Hunlar ile yaptıkları savaşları kaybedince Orta Asya'ya göç etmişlerdi. Baktria'ya hâkim olup devlet kurmuşlardır. Böylece Soğdiana bölgesi, bu kavmin hâkimiyetine girmiştir. Orta Asya ülkeleri ile Çin arasında ticaret başlayınca Soğdiana bölgesi hakkında bilgiler, Çin kaynaklarında görülmeye başlamıştır ve Çin kaynaklarında Soğdiana bölgesi hakkında en detaylı bilgiler şu şekilde geçmektedir.

“K'ang Devleti,¹⁴⁷ eski Kang chü'lerinden gelmekteydi. Konargöçer yaşarlardı.

¹⁴⁷ Şimdiki Semerkand'dır

Belli bir toprak parçasının sahibi değillerdi. Han döneminden beri ilişkileri kesilmemişti. Kralları Wen ailesinden olup Yüeh Chi asıllıydı. Eski Chi lien dağlarının kuzeyindeki Chao wu kentinde oturuyordu. Hunlara mağlup olduktan sonra Pamir'in batısına göç ederek oraya hâkim olmuşlardı.” (Kralın eşi, Kök Türklerin Ta tu Kağanının kızıdır.) “Hu” (kendilerin yasaları vardır, bu yasalara göre ceza Zerdüşt tapınağında verilirdi. Büyük suç işleyen(onun ailesine ölüm ceza keser... çok ticaret yaparlardı. Yabancılar ticaret için bu ülkeye toplanırdı. Evlilik ve cenaze törenleri Kök Türkler ile aynıdır. Devlet, ataları için mabetler kurup 6. ayda onlara kurban verirler ve bütün ülke buna katılırdı. Genelde Budizm'e inanırlar, Hu dilinde kitapları vardır. İklimi ılımandır, beş çeşit hububat ve sebze yetiştirilir, bölge ağaç bakımından zengindir.¹⁴⁸

T'ang dönemindeki Çin kaynaklarında¹⁴⁹ K'ang devletinin yeri, Pamir'in güney tarafı olarak kaydedilmiştir. Ancak doğrusu Sui shu'da kaydedildiği gibi K'ang devletinin yeri, Pamir'in batı tarafıdır. Aslında bu kaynaklarda çok ilginç bilgiler bulunabilir. Soğdiana bölgesi ziraat yapmak için uygun ve zengin bir topraktır. VII. yüzyılda orayı ziyaret eden rahip, Hsüan Tsang da burada yaşayan halkların yarısının ticaret, yarısının ziraatla uğraştığını kaydetmiştir.¹⁵⁰ Genelde Soğdlar göçebe değil, yerleşik millet olarak bilinmektedir. Ama bu kaynaktaki metnin başında Soğdlar sanki göçebe gibi nitelendirilmektedir. Bu göçebeler herhâlde doğudan gelen Yüehchilerdi. Esasen bu kavim eski zamanlarda Çin'in batısında göçebe bir hayat sürmekteydiler. Orta Asya'ya göç edip zengin topraklara

¹⁴⁸ SS. c.83, s.1848.

¹⁴⁹ CTS, c.195, s.5310, HTS, c.217, s.6243 ve THY, s.1774.

¹⁵⁰ Hsüan Tsang Seyahatnamesi. s.24.

sahip Soğdiana bölgesinde devlet kurduktan sonra da büyük ihtimalle göçebe yaşamlarını devam ettirmişler, muhtemelen K'ang Devleti'nin kralı ve üst tabakadan olan soyluları Yüehchilerden gelmişti. Herhâlde göçebelerin “Leviratus sistemi”den bahseder. Bu metin K'angların aslında göçebe olduklarını göstermektedir ve halklarının ise Yüehchilerin Soğdiyana bölgesine göç etmeden önce orada oturan yerli kavimler olma ihtimali vardı. Çünkü yerli halklar ziraat ve ticaretle uğraşmıştır.

K'angların inandıkları dinlerin en önemlisi Zerdüştlük'tür. Bu metne göre, Zerdüştlüğün rahipleri muhtemelen yargı yetkisine sahipti. Çin'de oturan Soğdların idareci olan Sa pao(薩宝) unvanı Zerdüştlükten ortaya çıkmıştır.

Zerdüştlükten başka halk arasında yaygın olan din Budizmdi. Çin kaynaklarında Yüehchi kavmindeki Budizm ve rahipleri hakkında birçok bilgiye rastlanmakla birlikte Soğdiyana'daki Budizm hakkında açıkça bir bilgi yoktur. Bu bölgede Soğdca Budizm kitabı henüz bulunmamıştır. Şimdiye kadar bulunan Soğdca Budizm kitaplarının hepsi Tun huang(敦煌)dan çıkmıştır. Hatta bunların hemen hemen hepsinin Çince'den Soğdcaya çevrildiği anlaşılmaktadır. VIII. yüzyılda Orta Asya'yı dolaşan Hui Chao (慧超) isimli bir Koreli rahibe göre o zaman Semerkand'da sadece bir tek Budizm tapınağı vardı, burada sadece bir rahip bulunuyordu.¹⁵¹ Bu yüzden Soğdiyana bölgesinde Budizm muhtemelen çok fazla önemli sayılmıyordu.

Kök Türkler, Soğdiyana bölgesine gelince¹⁵² K'angların Kralı, Batı Kök Türk

¹⁵¹ Ch'ien Tao-sun (錢稻孫) **Hui Chao Hindistan beş devlet seyahatnamesi yorumu.** (慧超往五天竺國傳箋釋) s.64

¹⁵² Soğdiana bölgesine Kök Türklerin geldiği dönem, Çin kaynaklarına göre Sui hanedanının Yang ti dönemidir. (M.S. 604-618 yılları)

Devleti'nin kağanının kızı ile evlenip Batı Kök Türk Devleti'nin vassal devleti olmuştur.

2- Soğdların Orta Asya'daki Faaliyetleri

Aslında Asya kıtasının birçok yerinde Soğdların izini görebilmekteyiz. Mesela güneyde Hindistan'ın İndus nehrinin yakınlarındaki Tiras şehri civarında altı yüzden fazla Soğdca metin bulunmuştur. Bu metinlerin pek çoğu sadece kişi isimleri olduğu için orada Soğdluların nasıl bir faaliyet gösterdiğini bilemiyoruz. Ama bu metinler Soğdluların oraya kadar geldiğini göstermektedir. Bazı Soğdca belgelerde de Sanskritçe kelimeler kullanıldığı için Soğdlu tüccarların Hindistan'a kadar ulaşmış Hintli tüccarlar ile ticaret yaptıkları anlaşılmaktadır.¹⁵³ VIII. yüzyılda Kuzey Doğu Hindistan'ı dolaşan Koreli rahip, Huwi Chao bu bölgeyi anlatan raporunda Çin'den gelen “Hu” hakkında bahsetmiştir.¹⁵⁴ Maalesef, bu raporun tam metni zamanımıza kadar ulaşmadığı için onların Hindistan'daki faaliyetlerini açıkça bilemiyoruz. Ancak bunların Çin'den gelen Soğdlu tüccarlar olduğu tahmin edilmektedir.

Diğer taraftan şimdiki Türkmenistan'ın Merv bölgesinde bulunan bir tabak parçası üzerinde Soğdca bir metin vardır. Bu, Merv'de Soğdların oturduğunu göstermektedir.¹⁵⁵ Başka yerde bulunan Soğdca metinlerle örnek olarak Belçika'daki kilisede bulunan ipekli kumaşın arkasında, Japonya'daki Budizm tapınağında bulunan ağaçta ve Güney Çin'de, Rusya'da bulunan gümüş eşyalarda Soğdca metinlere rastlanmıştır. Bu metin örnekleri, Soğdların Avrupa ve Japonya'ya kadar

¹⁵³ Yoshida Yutaka *Soğdgo shiryokaramita Soğdojin no katudou. İwanami Sekai rekishi11, Chuou Yurasia no Tougo*.(Soğdca kaynaklarına göre Soğdların faaliyeti. İwanami Dünya tarihi 11 Orta Avrasya'nın birleşmesi.) Tokyo 1997 s229

¹⁵⁴ Kh'i Tao-sun, *a,g,e.*, s.65

¹⁵⁵ Yoshida, *a,g,e.*, s231

gittiği anlamına gelmez. Büyük ticaret yoluyla buralara ulaştıkları söylenmektedir. Bazı bilim adamları daha da ileri giderek Soğdların, Güney Çin'e kadar gitmiş olabileceğini iddia etmektedir.¹⁵⁶

Bugün kesinlikle Asya kıtasının birçok yerinde faaliyet gösteren Soğdların en önem verdikleri ve en yoğun faaliyet gösterdikleri bölgenin Çin olduğunu biliyoruz. Doğu Asya ve Orta Asya'daki bozkırlarda yaşayan Türkler ile sıkı ilişki kurup Çin ile büyük ticari ilişkilere girmişlerdi. Soğdların, göçebe olan Türkler ile sıkı ilişkilerde bulunmalarının sebebi ticaret yolunun güvenliğini sağlamak ve bunun için de Orta Asya'da büyük askerî güce sahip olan Türklerin himayesine girmektir. Türkler ise devletlerinin zayıf olan ekonomik alt yapısını güçlendirmek için dışarıdan maddi desteğe ihtiyaç duymuştur. Dolayısıyla Soğdların faaliyetinin araştırılması, IV-V. yüzyıllarda Türklerin ekonomik hayatının da ortaya çıkmasına yardımcı olacaktır.

Aslında, göçebe olan Türkler ile Soğdların ilişkileri hakkında başta Türkçe kaynaklar (yazıtlar) olmak üzere Çince, Arapça, Farsça gibi çeşitli kaynaklardan bilgi bulabiliriz. Bu önemli kaynaklardan biri de Şehname'dir. Bu eser, destansı bir şekilde yazılmış olan Turan ülkesinin hükümdarı olan Efrasyab'ın “*Çin'den Amu Derya'ya kadar olan topraklar benim hâkimiyetim altındadır. Amu Derya sınırındaki Soğdlar benim orduma tabidirler.*” sözlerini de içermektedir. Şehname'de geçen Turan, İran'ın düşmanı olan Türkler ile aynı görülmektedir. Şehname, aslında bir tarih eseri değil, edebiyat eseridir. Bunu için bu gerçek hikâye olarak kabul edilemez. Fakat bu eserin yazıldığı dönemde, X.-XI. yüzyıldaki İranlılarının düşüncesine göre, Soğdlar Türklere bağlıdır. Dolayısıyla İranlıların bu düşüncesi, eskiden kalma bir iddiadır. Soğd-Çin arasındaki faaliyetler hakkında en önemli kaynak Çince yazılı belgeleridir.

¹⁵⁶ Yoshida, **a,g,e.**, s233.

Bu bölüm içinde başlıca Çin kaynaklarından faydalananarak Soğdların Türkler ve Çinliler ile olan ilişkileri, bu konuda Soğdların oynadığı rolden bahsedilecektir.

3- Çin Kaynaklarında Soğdlar

T'ang hanedanı dönemindeki Çin kaynaklarında tüccar bir millet olarak nitelendirilen Soğdlar hakkında şu ifadeler yer almaktadır. “(K'anglilar) bebek doğunca ağzına bal sürüp eline ip tutturuyorlardı. Bunun nedeni de bebek büyüyünce ağzından tatlı söz çıksın ve elindeki parayı da ip gibi bırakmaması içindi. (Orada) ticaret öğrenmek iyi bir şey kabul ediliyordu. Az bir kazanç için bile mücadele ederler. Erkekler yirmi yaşına gelince başka bir ülkeye (ticaret yapmak için) gönderileceklerdi. Çin'e gelip kazanç sağlanıyorsa mutlaka her yerde (onlar) var.”

¹⁵⁷ Başka metinde ise Soğdların samimi olmadıkları ve insanları kandırdıkları, çok aç gözlü oldukları yazılmaktadır.¹⁵⁸

Japon tarihçi Eiji Mano'ya göre, Çin kaynaklarında anlatılan Soğdların karakteri hakkında böyle olumsuz düşünceler, Soğdlu tüccarların, özellikle Çinli tüccarların pazarlarında yoğun olarak faaliyet göstermelerindendir. Aslında Çinliler Soğdluları kendilerine rakip görerdükleri için sevmiyorlardı. Soğdlara ticaret açısından rakip olmayan Batı Asyalılar ise onlardan “sakin, dindar ve misafirperver” olarak bahsetmişlerdir.¹⁵⁹

Büyük faaliyet gösterdikleri alan; Çin, Orta Doğu ve Avrupa'yı birbirine bağlayan İpek yoluydu. Bu ticaret yolu ilk kez M.Ö. 139 yılında Çin'deki Han hanedanının İmparatoru Wu-ti (武帝) nin elçi Chang Ch'ien'i(張騫) Orta Asya'ya

¹⁵⁷ T HY, s.1774.

¹⁵⁸ Hsüan Tsang Seyahatnamesi s.23.

¹⁵⁹ Eiji Mano, *Chuou Ajia no Rekishi* (Orta Asya Tarihi) Tokyo 1977. s. 88.

gönderilmesiyle açılmıştır. Elçi, Hunlara karşı savaşıacak bir müttefik bulamamış, fakat Orta Asya halkının da pek çok bilgilerini Çin'e getirmiştir. Dolayısıyla Çin ve Orta Asya ülkeleri arasında ilişkiler gelişmeye başlamıştır. Çin'e gelen elçiler arasında Soğdların da olduğu tahmin edilmektedir.¹⁶⁰

Han hanedanı, Orta Asya ülkeleri ile ticaret ilişkisine başlayınca “Shang Hu” olarak tanınan tüccarlar Çin'e gelmeye başladı. Bunların hepsinin Soğdlular olup olmadığını bilemiyoruz. Fakat Soğdlar Orta Asya'nın en büyük tüccar grubu olduğu için Çin'e gelenler arasında birçok Soğdlu'nun bulunduğunu tahmin edebiliriz.

Zaman geçtikçe Orta Asya ülkeleri ile Çin arasındaki ticaret yoğunlaşmış ve Çin'e gelen tüccarlar, koloniler kurmaya başlamıştır. Çin kaynaklarına göre Soğdların göçettiği bölge başlıca Dun huang(敦煌), Chiu chuan (酒泉) ¹⁶¹ gibi Çin'in batı bölgeleri ile şimdiki Doğu Türkistan'da bulunan Turfandır. ¹⁶² 1907 yılında A.Stein tarafından Dun Huang'da Soğdca ile yazılmış belgeler bulunmuştur. Araştırmacı Henning'e göre bu belgeler, o zaman Çin'de oturan Soğdlu bir kadının Semarkand'a gönderdiği mektup ve ticaret belgesi idi. ¹⁶³ Bu mektup Yung chia(永嘉) isyanı hakkında bilgi vermekteydi. Tarih olarak tahminen M.S. 312-313 yıllarında yazılmıştı. Zaman geçtikçe Çin kaynaklarında Soğd kolonilerinin varlığını gösteren belgeler ortaya çıkmaktadır. Mesela bir Budist rahibi hakkında çok kısa bir

¹⁶⁰ Akira Haneda, “*Soğdjin no Tohou katudou*” (Soğdların Doğu'daki Faaliyeti) **İwanami Sekai rekisi 6** Tokyo 1971. s. 423.

¹⁶¹ Han hanedanı İmparatoru Wu-ti, ilk defa bu ticaret yolunu korumak için Wu-sunlar(烏孫)ı oraya yerleştirmeye çalışmıştır. Ama Wu-sunlar oraya yerleşmeyince Wu-ti oraya Tun-huang, Ch'iu-chuan, Chang-yen(張夜) adlı üç ilçeyi oluşturup direkt hâkimiyet kurmuştur. Bu ilçeler ticaret merkezi olarak gelişmiştir.

¹⁶² A.Haneda, **a,g,e**,s. 430.

¹⁶³ W.B. Hening, “The Date of the Soğdian Ancient Letter” , Bulletin of the school of the Oriental and African Studies 12. 1948 s. 601-615.

metin bulunmaktadır: “O aslen Yüehchi idi.(月氏) Eskiden soyadı Chi olup ataları önceleri Dun Huang’da yaşamıştı.¹⁶⁴” Bundan başka M.S. 439 yılında kuzey (北魏) hanedanının orduları o zamanlar gelişmiş bir ticaret merkezi olan Ku-tusang’ı (姑藏)¹⁶⁵ işgal ettiklerinde, orada yaşayan birçok Soğdlu’yu esir almışlardı. Soğd kralı ise bu tutsakları serbest bıraktırmak için fidye vermiştir.¹⁶⁶ Bu metinlerden, Soğdların Çin’in batısında oturdukları açıkça görülmektedir. Çin’in batısında Ch’ang-an (長安) ve Loyang (落陽) gibi büyük şehirler birer otonom bölge idi. Sui-Tang dönemindeki belgelerde Çin’de oturan Zerdüştlere idare etmek için daha önce bahsettiğimiz gibi Sa pao(薩宝) ünvanlı görevliler karşımıza çıkmaktadır. O zamanlar Çin’de oturan Soğdların dini Maniheizm değil Zerdüştlüktü (Bu kelime Sanskritçedeki “Sarthavaho” kelimesinden gelmiş olup tüccarların başkanı anlamını taşımaktadır. Bu kelime Uygurca’ya Sartpau olarak geçmektedir.¹⁶⁷). Sa pao unvanı taşıyan görevliler, Ch’ang-an, Loyang gibi büyük şehirlerde oturan Soğdların başkanıdır. Soğdların, Çin’de en çok faaliyet gösterdikleri dönem VI. yüzyıldan sonrası, yani T’ang hanedanı dönemidir.

Kök Türkler büyük bir devlet kurunca Soğdlar bu devletin himayesine girmiştir. Daha sonra da Çin’de, Kök Türklerin nüfusu sayesinde, Çinlilerin nefret edeceği kadar büyük ticari faaliyetlere başlamışlardı. Soğdlular Türkleri sadece ekonomik açıdan değil, siyasî ve kültürel açılardan da etkilemiştir. Bu durum Uygur Devleti

¹⁶⁴ A.Haneda, **a,g,e.**, s425.

¹⁶⁵ Bu şehir, Chang ye’nın yanındaki şehirdir.

¹⁶⁶ **PS**, c.97, s.3221.

¹⁶⁷ Hujita Toyohati, “*Sappou nituite*” **Touzai kousyoushi no kenkyu** (Sapou hakkında) Tokyo 1932 s. 271.

yıkılana kadar devam etmiştir.

Soğd ile Türklerin arasındaki ilişkiden bahsetmeden önce “Hu” kelimesi hakkında biraz bilgi vermek gerekir. Çünkü bu dönem Çin kaynaklarında Soğdlar, “Hu” terimi ile adlandırılmışlardır.

Fanyü tsa ming (梵語雜名) adlı sözlüğe göre “Hu” Su-li, Sudi ¹⁶⁸(蘇哩) yani Soğd olarak kaydedilmiştir. Fakat Hu kelimesi özel bir isim değil, Çinlilerin yabancılar için kullandıkları bir terimdir. Sözlük anlamı “barbar, vahşi, yabancı”dır. Han shu ve Shih chi gibi Han hanedanlık kayıtlarında, Hu kelimesi genelde Hunları ifade etmek için kullanılmıştır. Hunların doğusunda oturan kavimleri ise Çinliler, Tung-hu (東胡) Doğu Hun olarak adlandırılmıştır. İpek Yolu açıldıktan sonra Çinliler Orta Asya’dan gelen tüccarları Hu veya Shang Hu(商胡 (yabancı tüccarlar veya satıcılar) adlandırarak onları diğer göçebelerden ayırt etmişlerdir.

Zaman geçtikçe, özellikle V. yüzyıldan sonra, “Hu” kelimesi, Orta Asya’ya gelen halklar için kullanılmaya başlanmıştır. Çin’de yerleşen yabancılar bir soyadı alma yasası ortaya çıkınca¹⁶⁹ Semerkand’dan gelenlere Kang (康) , Buhara’dan olanlara An(安), Kishu¹⁷⁰’den gelenlere Shi(史), Taşkent’ten olanlara da Shi(石) soyadı verilmiştir. Dolayısıyla soyadlarından, onların Soğd olduğu anlaşılmaktaydı.

Sonraları T’ang dönemi kaynaklarında, “Hu” ile göçebe Türkler arasında farklılık açıkça görülmektedir. Bu husus Hu, Soğd-Kök Türk ilişkileri açısından bazı problemleri ortaya çıkarmıştır. İleri sürülen görüşler, zaman zaman birbirleriyle

¹⁶⁸ A.Haneda, **a,g,e**,. s. 423.

¹⁶⁹ CTS, c.104, s.3211.

¹⁷⁰ Şimdiki Shahr-i-sabz; Feng ch’eng-Chün, **Hsi-yü-min** (Batı bölge Coğrafyası) Taiwan chung-hua chü 1963 Taipei.

tutarlılık gösterir gibiyse de çelişkilidir.

Mesela, Çin kaynaklarında şöyle bir metin vardır.

Pa He-tuo Devletinin doğusunda bir devlet vardı ve adı Ku Tuo idi.¹⁷¹ Onların kralı, eski Kök Türk soyundandı. Halkın yarısı Hun, yarısı da Kök Türklerden oluşuyordu.¹⁷²

Kaynakta, şimdiki Doğu Türkistan'da bulunan Ku Tuo Devletinde Hu olduğu söylenen insanların Türklerden farklı bir millet olduğu kaydedilmiştir. Bundan başka Çince bazı metinlerde farklılık ve benzerlikler hakkında şu kısa bilgilere yer verilmektedir.

(Asina)Ssema'ın yüzü Hu'ya benzediği için (başkaları tarafından) Kök Türk ve Aşina ailesine mensup olmadığından şüphelenirdi.¹⁷³

Kağan soyu olan Aşina'dan gelen Ssema'ın yüzü, Hulara benzediği için, herkes onun Türk olmadığından, babasının Hu olduğundan şüphelenmişti. Aslında babasının Hu olup olmadığını da bilemiyoruz. Fakat metinde görüldüğü gibi Hu ve Türklerin farklı dış görünüşleri sebebiyle onların iki ayrı halka mensup olduğu üzerinde tahminlerde bulunmaktadır. Aslında Çin kaynaklarında Soğdların yüzü hakkında “*derin göz ve yüksek burunlu*”¹⁷⁴ insanlar olarak bilgiler kaydedilmiştir.

Hu adlı kişilerin pek çoğunun T'ang dönemindeki Çin'de genellikle ticaretle uğraşması, Orta Asya ticaretinde faaliyet gösteren Soğdlar olduğu yönündeki tahminleri beraberinde getirmektedir.

¹⁷¹ Bu devlet, şimdiki Doğu Türkistan bölgesinin kuzey-batısındaki Kulab'dır.

¹⁷² Kh'i Tao-sun, **a,g,e**, s.76.

¹⁷³ **CTS**, c.194, s.5163.

¹⁷⁴ **TH Y**, s1774.

Bir başka Çinçe belgede şu bilgi yer almaktadır.

*An Lu Shan, Kan'a şöyle dedi: Babam Hu, annem Kök Türk, sizin babanız Kök Türk, anneniz Hu, o zaman biz aynı kavimden gelmekteyiz.*¹⁷⁵

T'ang döneminin asi generali An Lu-shan'ın Ka Jyo kan ile bu konuşmasında, Ka Jyo kan'ın annesinin “Hu” olduğu yazılmıştır. Annesinin Soğdlu değil, Hotan'den geldiği bilinmektedir. Bundan dolayı Hu tabiri sadece Soğdlular için değil, başka Orta Asya ülkelerinden gelenler için de kullanılmış olabilir. Bazı T'ang dönemi belgelerinde ve şiirlerinde “Hu” adının sık sık geçtiği ve göçebe Orta Asya halkı için bu tabirin kullanıldığı görülmektedir. Mesela,  nl  şair Ch'en San ( 参) ın řiirinde¹⁷⁶ “*mor renk sakallı ve yeşil gözlü Hu*” şeklinde bir mısra bulunmaktadır. Muhtemelen buradaki Hu, Soğd'dur. Fakat Çin ve göçebeler arasındaki savaşlardan bahseden řiirlerde¹⁷⁷ göçebeler hakkında pek çok Hu kelimesi geçmektedir. Bunların kim olduğuna karar verebilmek için soyadlarını, görevlerini ve yaptıkları işleri çok dikkatli inceleyerek karar vermek gerekir.

Bunun yanı sıra Orkun bölgesindeki K l Tegin yazıtının doğu tarafının 31.satırındaki “Altı  ub Sogdak”¹⁷⁸ kelimesi ile Çin kaynaklarındaki, “Altı Eyalet Hu” ( 州胡) tanımının aynı olduğu üzerinde birtakım tartışmalar ortaya çıkmıştır.

¹⁷⁵ HTS, c.135, s.4571

¹⁷⁶ *Hu d d ğ nine şarkı, Yen Chuhu ching'e hizmet edip, (O) He long'a gitmesini uğurlanıyorum.* (胡茄歌送颜真卿使赴河 龙)

¹⁷⁷ **T'ang dönemi seçilmiş şiirler** (唐詩撰)  wanami shyotenn Tokyo 2001 s.121

¹⁷⁸ Bu kelime T rkloglar arasında farklı şekillerde okunmuştur. Mesela VilhelmThomsen ve Hüseyin Namık Orkun, bu kelimeyi ‘Altı  ub’ ve ‘Soğdak’ olarak okumuştur. Talat Tekin ‘Altı  ub Soğdak’ olarak okumuştur. V. Thomsen, Orhon Yazıtları (Türkçe tercümesi) Ankara, 2002 s. 149; H. N. Orkun; Eski Türk Yazıtları Ankara, 1987, s. 44; Talat Tekin; **Orhon Yazıtları**  stabul 1995 s. 47

Hsin Tang Shu'nun coğrafya bölümüne göre bu ad, bölgeye Kök Türk Devleti'nden göç edenlerin(Türk ve yabancılar) yerleştiği bir alan olduğu için verilmişti. Burada Soğdluların yerleşmiş oldukları kesindir, ancak bölgenin adının Soğdlulardan gelip gelmediği belli değildir.

4- Uygur-Çin Ticaret İlişkilerinin Gelişmesi ve Soğdlar

Uygur ve Çin Devletleri arasındaki ticari faaliyetleri yürüten Soğdlar hakkında bilgi vermeden önce¹⁷⁹ Moğol bozkırlarında Uygurlardan önce kurulmuş Kök Türk Devleti'nin bu kavim ile olan ilişkilerine kısaca değinmekte fayda vardır.

Çin kaynaklarında, Moğol bozkırındaki Türklerle Soğdların ilk karşılaşmasının M.S.52 yılında Çin'e giden Hun elçileri heyeti içindeki “Hu” kökenli kişilerle olduğundan bahsedilir.¹⁸⁰ Ancak burada “Hu”nun kesin olarak Soğd olduğunu bilemiyoruz. Fakat elçilerin Çin'e ziyaretlerindeki hedeflerinin, sonraki Han hanedanı ile ticaret ilişkileri kurmak olduğundan bunların bir Hu tüccarı olduğu düşünülebilir. Kesin olarak 490 yılında Kao Ch'e (高車) Devleti, Hu halkından olan tüccar elçi Shang Hu(商胡)'nun Çin'e gönderilmesinin ardından ticaret başlamıştır. M.S. 545 yılında Batı Wei hanedanının An soyadlı elçisi Kök Türklere gönderilmiştir.

*Hsi Wei (Batı Wei) Fa- t'ung 11.yılında Chou Wen-ti Chiu chuan şehrinden An-juo-p'an-t'o'yu elçi olarak (Kök Türklere) gönderdi.*¹⁸¹

¹⁷⁹ Mori Masao, “*Higashi Tokketu Kokka naibu ni okeru Soğdjın.* (Doğu Kök Türk Devletindeki Soğdlar. (Eski Çağ Türklerin Tarih Araştırması)**Kodai Torukominzokshi kenkyu.** Tokyo 1967 s 61-93.

¹⁸⁰ **H H S**, c.89.

¹⁸¹ **P S**, c.99, s.3286.

Mosao Mori'ye göre, Batı Wei hanedanının SoğdlularıN elçisini Kök Türklerle göndermesinin sebebi o zaman Moğol bozkırında Soğdluların Türkler üzerinde etkisinin fazla olmasıdır. Bir diğer neden de Soğdluların, tüccar olarak çeşitli yerlere gidip gelmeleri, dünya görüşlerinin geniş olması, bilgili ve kültürlü kişiler olmalarındandır. VI. yüzyılda Kök Türklerin, elçi olarak Soğdlu tüccar Maniah'ı Bizans İmparatorluğuna göndermesi bu açıdan güzel bir örnektir.

İl Kağan döneminde, Kök Türk sarayında bazı Soğdlulara büyük güven duyulmuş, hatta Kağan tarafından akrabalarından daha üstün tutulmuş ve önemli görevlere getirilmiştir. Çin kaynaklarında çok kısa olarak şu bilgiler yer almaktadır.

“Hsieh-li, Türklerden “Hu”lara yakın davranıyordu. Hular da (Türkleri) kıskırtıyordu.”¹⁸²

Fakat devlet yönetiminde pek çok kurnaz ve becerikli “Hu”, danışmanlık yapmıştır. Bunlardan Shih shu Hu hsi en kurnazı idi ve Shih-pi (Kağan) ona önem verirdi.”¹⁸³

“(Kağan) olitik görevleri Hulara veriyor, kendi akrabalarını uzaklaştırarak onlara eşit görev vermiyordu.”¹⁸⁴

Bu kısa bilgilerden anlaşılacağı üzere Soğdlar; Kök Türk Devleti'nin iç ve dış politikasında ve ticaret alanlarında, özellikle Çin'e karşı baskı uygulanmasında etkin bir rol oynamışlardır. Diğer taraftan Kök Türk kağanı, ülkesinde yaşayan Soğd halkının başına yine Soğdlu bir idareci atamıştır. Bunlar kendi toplumlarının

¹⁸²CTS, c.65, s.2507.

¹⁸³SS, c.67, s.1572.

¹⁸⁴HTS, c.215 s.6034.

yöneticileri olmuştur.¹⁸⁵ Çin kaynaklarında şöyle bir metin de vardır.

*Tuli ilk defa Ni-pu Şad oldu... İl ona tahta çıkınca küçük kardeşi Yenhsiehtuo unvanı başlıca Yenhsiehtuo kavminin grubu idarecesi oldu. Pu-ti şad Shuang grubunun başına geçti. T'ung Tegin Ho gruplarının üzerinde (hâkimiyeti kurdu)... Bunların hepsi doğuya bağlıydı.*¹⁸⁶

M.Mori'ye göre¹⁸⁷ Çin kaynaklarında, Kök Türk ülkesindeki Soğdl kolonilerin ilk kez görülmeye başlanması Shih-Pi (609-619) döneminden itibaren. Bunların başında bir Türk idarecinin yanı sıra kendi yöneticilerinin bulunması, Soğdluların küçük gruplar hâlinde, Buhara veya Semerkant bölgelerindeki gibi kendi kendilerini idare etme haklarına sahip olduklarını göstermektedir. Hu grubunun başkanı Türk olmasına rağmen Hu grubunun içinde Soğdlu, Buhara veya Semerkand gibi bölgelere ait küçük grup olmuştur. Kök Türk Devleti'ndeki Soğdların etkinliği, M.S. 630 yılında devletin yıkılmasına kadar devam etmiştir. Bundan sonra çok sayıda Türk grubu T'ang hanedanına teslim olup Çin seddinin güney tarafına göç etmiştir. Bunlar arasında çok sayıda Soğdlu da vardı.

Aslında burada verilecek bilgiler III. bölümün bir devamı mahiyetindedir. Daha önce bahsettiğimiz gibi Kök Türklerden sonra Uygurlar, Moğol bozkırında hâkimiyet kurunca Türkler ve Soğdların ilişkileri daha yakın olmuştur. Bunun sebebi olarak iki neden gösterilebilir.

Birincisi Arap ordusunun Orta Asya'yı işgal etmesiyle memleketlerini kaybeden Soğdların, Soğdiyana bölgesinden çok doğuya, yani Çin ve Moğol bozkırı

¹⁸⁵ CTS, c.105c s.3215.

¹⁸⁶ HTS, c.215, s.6038.

¹⁸⁷ Mori, a,g,e, s.64.

gibi bölgelere göç ettiğini söyleyebiliriz.¹⁸⁸

İkinci sebep olarak An-Shi isyanından sonra Çin ile Uygur Devleti arasındaki ilişkilerin değişmesidir.

Çin’de yönetimin başında bulunan T’ang hanedanı, ilk yarı dönemi ile ikinci yarı döneminde farklı politikalar uygulamıştır. T’ang hanedanı, birinci yarı döneminde askerî faaliyetlere önem vermiş, dolayısıyla Çin tarihinde en geniş topraklara hükmetmiştir. Ama ikinci yarı döneminde askeri bir devletin görünümünden sıyrılarak daha çok mali sistemlere dayalı bir devlete dönüşmüştür. Bundan dolayı askerî açıdan zayıflamış ve güvenlikleri için Uygur veya Tibet gibi Çin’in dışında yaşayan yabancı kavimlerden yardım almaya başlamıştır.

Uygurların durumuna gelince; genelde Orta Asya’da kuzeydeki göçebelerin askerî gücü ve güneydeki yerleşik (ziraat) bölgesi ile birleşik olduğu zaman büyük bir devlet olarak ortaya çıktığı söylenmektedir.¹⁸⁹ Mesela, tezin II. bölümünde bahsedildiği gibi Kök Türk Devleti de güçlü olduğu zamanlarda tarım havzası gibi yerleşik bölgelere hükmediyordu. Aslında Kök Türkler şimdiki Batı ve Doğu Türkistan’da hâkimiyet kurmuşlardı. Ama Uygur Devleti Kök Türk Devleti kadar büyük topraklara sahip değildi. Çok zengin topraklara sahip Batı Türkistan’da hâkimiyet kuramamış ve şimdiki Doğu Türkistan’a bile tamamen hâkim olamamıştır.

Çin kaynaklarında Uygur Devleti’nin şimdiki Doğu Türkistan’a hâkim olabilmek için Tibetliler ile mücadele ettiği anlatılmaktadır ve Tibet kaynağına¹⁹⁰

¹⁸⁸ A.Haneda, **a,g,e.** s.426.

¹⁸⁹ Mano, **a,g,e.** s.85.

¹⁹⁰ Moriyasu Takao, Tibet go shiryō ni arawareu hoppo minzoku DRU-GU to HOR, Journal of African Studies, No. 14, Tokyo, 1977.

göre eskiden Kök Türk Devleti'ne katılan kavimlerin Uygur Devleti'ne dâhil olmak için problemler çıkardıkları anlatılmaktadır. Yani Uygurları Moğol bozkırına hâkim olmalarına rağmen Kök Türkler gibi büyük devlet kuramadıkları bellidir.

Bundan anlaşılacağı üzere Uygurların, yerleşik bölgelere hâkim olamadıkları için ekonomik açıdan zayıf olduğu tahmin edilebilir ve o zaman, asker devletinden mali bir devlete dönüşen T'ang hanedanı'nda da askerî bakımından Uygurların yardımına ihtiyaç duyulacak bir durum ortaya çıkmaktadır. İşte, onun için her iki devlet birbirlerine ihtiyaç duymuşlardır. Uygur Devleti ekonomik açıdan Çin'e dayanmakta, Çin ise askeri açısından Uygur Devleti'ne ihtiyaç duymaktaydı. Bu sebeplerden dolayısıdır ki kısaca bahsine çalıştığımız ilişkiler ortaya çıkmaktadır.

Bu yüzden An-Shi isyanı bittikten sonra Uygurlar ile sık ilişki kurmayı başaran ticarî bir millet olan Soğdlar, Uygur Devleti ve T'ang hanedanı arasındaki ekonomik ve dış ilişkilere girmeye başlamıştır. Uygurlar, Soğdların faaliyetinden dolayı büyük bir ekonomik fayda sağlamıştır fakat T'ang hanedanı ekonomik açıdan büyük sıkıntı çekmiştir.

M.S.763 tarihinden sonraki ilişkiler hakkında Çin kaynaklarında şu bilgiler yer almaktadır.

“O zaman Uygurlar, (T'ang hanedanının) batı başkentini geri aldıkları yardım ettikleri için ( mparator) T'ai tsung tarafından çok iyi karşılanmış ve ka an, Çin ( mparatoru)ile evlilik ilişkileri kurmuş, her sene yüz bin tane atı (Çin'e)göndermiştir. (T'ang hanedanı) buna karşılık olarak bir milyondan fazla top ipe i (Uygurlara) vermiştir. (Bu yüzden) Çin'in hazinesi bozulmuş ekonomik durumu sarsılmış, her

*sene at karşılığında verilen hediyeler dolayısıyla masrafları artmıştı.*¹⁹¹

Kaynaktaki metinde Uygurların, An-Shih isyanı sırasında yardım ettikleri için İmparator *T'ai Tsung* tarafından “çok iyi karşılanmıştır. Bize göre artık T'ang hanedanı, Uygurların üstünlüklerini kabul etmiştir. O zamanlarda başkent Ch'ang-an oturan Uygurların durumları hakkında kaynaklarda şu bilgiler de yer almaktadır.

“Ta li saltanatının 6 yılının 1.ayında(M.S.771 yılında), Uygurlar Hong-lu shih¹⁹², dan Pazar yerine giderek kadın ve çocukları kaçırmışlardır. Oradaki (T'ang) memurları, (kadın ve çocukları) geri alınca (Uygurlar) çok kızıp üç yüz süvari ile Jin Chin kuaug kapısı ile Chu ch'üeh kapısına saldırmışlardır. Aynı gün (T'ang hanedanı) saraydaki bütün kapıları kapattıktan sonra en yüksek orta elçi Liu Ch'ing tanın (Uygurlara) göndererek onları yatıştırmıştır. (Böylelikle Uygurların saldırısı) durmuştu. 7 yılın 7.ayında (M.S.772 yılında), Uygurlar Hong-lu shih'ından pazar yerine giderek (orada) karışıklık çıkardılar. Ch'ang-an'ın belediye başkanı Shao Shuo'yu Han kuang kapısının bulunduğu sokakta takip edip atını ele geçirip geri döndürdüler. Shao Shuo tek başına kaçmıştır. (T'ang hanedanının) memurları (Uygurlara) dokunması yasaktı. ...10. yılın (M.S.775 yılı) 9.ayında, bir Uygur doğu pazarında bir kişiyi bıçaklamıştır. Pazardaki memurlar onu yakalayıp Wan-nien ilindeki bir hapishaneye kapatmıştır. Onların başkanı, (bu olayı) duyunca Hong-lu shih'ndan çıkıp Chih Hsin Wan-nien ilindeki hapishaneye saldırarak onu kurtarmıştır. (Bu anda)hapishanedeki memurlar (Chih Hsin tarafından) yaralanmıştır.”¹⁹³

Bu metinden anlaşıldığı gibi o zaman T'ang memurları Çin'de Uygurların

¹⁹¹ **H T'S**, c.51, s.1348.

¹⁹² Bu bina, T'ang hanedanının resmi misafir evidir.

¹⁹³ **CTS**, c.195, s.5207.

yaptığı yağmalamayı engellenemiyordu. Bu durumda Uygurların, Çin'in içinde bulunduğu çaresizliği kullanarak ülke topraklarına saldırılar da yapması anlamına geliyordu. Hatta Uygur ve Çin arasındaki ipek-at ticareti de sadece Uygurlar tarafına tek yönlü çalışan bir kazanç kapısı, yani haksız bir ticaret olmuştur (İpek-at ticareti konusunu daha sonra ele alacağız).

An-shih isyanı sırasında Uygur kağanı ve T'ang imparatoru arasında kardeşlik ilişkisi kurulmuştu. Fakat Uygurların yaptıklarına bakılırsa bize göre bu ilişki kardeşlik değil, T'ang imparatorunun Uygur kağanına itaat etmesi olarak algılanabilir.

Uygurlar ile sıkı ilişkiler kuran Soğdlar, bu şekilde iki devlet arasındaki durumu fırsat bilerek Çin'e gelip yerleşmeye başlamışlardır. Bundan başka Çin kaynaklarında şu bilgiler yer almaktadır.

“Uygurlar, Çin'e her geldiklerinde Dokuz Soğdlar ile beraber başkentte yerleşmişlerdi (Başkentte 1000 kadar Uygur ve Dokuz Soğd oturmakta idi.) (Pahalı mal satarak haraç topluyarak) orada oturanları kandırıyorlardı. ¹⁹⁴ Uygurlar, Soğdların bu hareketine bakınca onların Çin'de dokunulmazlık kazandığını düşünmüşlerdi. Bu metinlerde en ilgi çeken şey “Dokuz Soğdlar” (九姓胡) olarak geçen terimdir. “Dokuz Soğdlar” terimi, Çin kaynaklarına göre Kök Türk Devleti zamanında ortaya çıkmamış, sadece Uygur Devleti zamanında kullanılmıştır. Diğer bir belgede şu bilgiler yer almaktadır.

T'ai tsung döneminde Dokuz Soğdlar her zaman Uygurların ismini kullanıp (Çinliler ile) beraber başkentte oturup insanları kandırıyorlardı (Pahalı mal satıp

¹⁹⁴HTS, s. 6121.

*haraç topluyorlardı.). Uygurlar ile beraber (Çin) halkına zarar veriyorlardı.*¹⁹⁵

Her iki metinden Soğdların, Uygurların koruması altında başıbozuk hareket etmeye başladığı ve T'ang hanedanının başkenti olan Chang-an'da Çinliler ile beraber oturduklarını görmekteyiz. Hâlbuki o zamanlarda Çin'deki yabancılar genelde kendilerine ayrılan mahallelerde oturmaları lazımdı. Soğd ve Uygurların, Çinliler ile beraber oturmak için saraydan resmî izin alıp almadıklarına dair bir kayıt yoktur. Fakat Çinliler ile birlikte yaşamaları, ticarete büyük faydalar sağlıyordu. Soğdların da Uygurların himayesine girmesinden Çinliler ile beraber oturabildiklerini tahmin edebiliriz. Soğdların da Çin'de yaptıklarından dolayı onların nefretini de kazanmış olduklarını söyleyebiliriz.

Bundan başka, Soğdlar Çinlilere yüksek faiz ile borç veremeye başlamıştır. Bu konu ile ilgili bir Çin kaynağında şu bilgiler vardır.

*“Li shen, Sağ Lung wu büyük generali oldu... Lüks yaşadığı için masrafları gittikçe artarak yüz bin borçlandı. Dolayısıyla faiz ile birlikte on bir bin dört yüz Uygur parası oldu. Bu borcu geri ödeyemedi bunun üzerine (borç veren)Uygur ona dava açtı.”*¹⁹⁶

Bu metin hakkında birçok tartışma ortaya çıkmıştır. Çünkü metindeki borç veren kişinin Uygur olduğu anlatılmaktadır. Bu konu hakkında ilk araştırmalarda bulunan kişi Çin ekonomi tarihi uzmanı Kaizaburo Hino adlı bir Japon araştırmacıdır. K. Hino, borç verme işlerinin Uygurlar tarafından idare edildiğini söylemektedir.¹⁹⁷

¹⁹⁵ TCTC, s. 728.

¹⁹⁶ TFYK, 628. cilt, Kanci Bölümü Hino, Kaizaburo, ‘Tou dai no Uygur Sen’ (Tang dönemindeki Uygur sermayesi)Tohogaku 30, Tokyo 1965.

¹⁹⁷ Bkz. ilgili sayfalar; Hino, Kaizaburo, Tou dai no Uygur sen, Toho Gaku, 30, Tokyo, 1965.

Ancak anlaşıldığına göre K. Hino'nun aklına borç veren kişinin Soğd olduğu hiç gelmemiştir.

Fakat Takao Moriyasu dış ticaret yapmak için tüccar kimsenin mutlaka tecrübeli olması ve yöntem bilmesi gerekiyordu. Göçebeler birdenbire Çin'e gidip tüccar olamazdı. Moriyasi'nin saptamalarına göre o dönemde Uygur Devleti içinde Soğdlar politik, kültürel ve dinî açıdan büyük etkiye sahip olduklarından bankacılık işlerini Soğdlardan başka kişilerin yapmasına olanak yoktu.¹⁹⁸ Akira Haneda ise bu borç verme işlerini Uygur kağan veya asilzadelerinin sermaye sağlaması için Soğdların idare ettiğinden bahsetmektedir.¹⁹⁹

Biz, bu borç verme işlerini Soğdların mı Uygurların mı idare ettiğine tam olarak karar veremedik. Fakat Uygurların koruması altında Çin'de dokunmazlık haklarına sahip Soğdlar ile mutlaka alakası olduğunu tahmin etmekteyiz.

Pek çok tarihçiye göre Çin'deki Soğd faaliyetlerinde T'ang hanedanına en büyük zararı veren Uygurlarla yapılan at-ipek ticaretidir. Moğol bozkırındaki göçebeler ile Çinliler arasındaki bu alışveriş, Asya Hun döneminden itibaren başlamış ve bu ticaret hacmi, Uygur döneminde zirveye ulaşmıştır. Bu ilişkileri de büyük olasılıkla Uygurlar Çinlilere çok yüksek fiyatlarla mal satmaktadır. Çin kaynakları bunu şöyle açıklamaktadırlar.

“Kang yüan saltanatı döneminden sonra ara sıra (Uygurlar) ipekli kumaşları at ile değiştirmek için elçi gönderdi... Her sene bir at karşılığında kırk parça ipekli verecekti.(Uygurlar) ise on binlerce at getirdiler. Elçileri sürekli Hong-lu shih'da

¹⁹⁸ Moriyas Takao, “Siruk roudo no Uygur syo nin”, **Sekai No Rekisi 11 Chuou Yurasia no Tougou**, Tokyo, 1997, s. 112.

¹⁹⁹ A. Haneda, **a,g,e.**, s. 428.

kalıyordu ve tek kişiden oluşmuyordu. Barbarlar kolaylıkla kumaşları alırken biz gereksiz atlar aldık. Saray büyük zorluk yaşadı.”²⁰⁰

“Kan-yuan saltanatından sonra(M.S.760 yılından sonra) Uygurlar (T’ang hanedanına verdikleri) destekten dolayı, her sene atlar getirerek ipek almaya başlamışlardı. Ancak Uygurların getirdiği bütün atlar, hasta ve zayıf olduğu için işe yaramıyordu.”²⁰¹

Belgelere göre böyle bir değişimde bir ata karşılık önceden on top ipekli verilirdi fakat daha sonraları bir ata karşılık kırk top ipekli olmuştur.²⁰² Hatta o zamanın ünlü bir şairi olan Pai Yao-t’ien (白樂天), at-ipek ticaretini hicvetmek amacıyla Yin Shan Tao (陰山道) adlı şiirinde “bir atın karşılığının elli top ipek” olduğunu belirtmektedir. Bu şiir “Yuan he saltanat devresinin ikinci yılında” yazıldığından bu miktarlardaki arttırımın Yuan-he ikinci yılından önce (M.S.807) olduğunu tahmin edilmektedir. Fakat artışla ilgili bilgi, adı geçen şiirden başka bir yerde bulunamadığı için doğru olup olmadığı belli değildir.

Yine Uygurlar ipekten başka çay da istemişlerdir.²⁰³ Fakat bununla ilgili bilgiler çok azdır. Muhtemelen Uygurlar ipeği başka ülkelere satmak suretiyle kazanç temin etmek istiyorlardı fakat çayı sadece kendileri tüketmek için alıyorlardı. Uygurların çay ticaretinin, T’ang sarayında ciddi mali sıkıntı verebilecek miktarda olmadığı tahmin edilmektedir.

Bu ticaret hakkında birçok tarihçi sözü geçen Çin kaynaklarından yararlanarak

²⁰⁰CTS, c.195, s.5207.

²⁰¹HTS,c.51, s.1339

²⁰²HTS,c.51,s.1348

²⁰³HTS, c.196, s. 5611.

haksız bir ticaret yapıldığını ileri sürmüşlerdir. Bunu daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse bu ticaretin ağırlığı Uygurlarda idi ve haksız bir kazançtı. Çin'in gereksiniminden fazla sayıda at alması onlara malî açıdan büyük sıkıntı yaratıyordu. Bu ticaret Uygur Devleti'nin yıkılmasına kadar bu şekilde devam etmiştir.

Çin kaynaklarında bulunan at-ipek ticareti hakkındaki bilgilere bakıldığında T'ang sarayı atlara fazla ihtiyaç duymamasına rağmen sanki Uygurların zorlamasıyla at almak zorunda kalmıştı. Çünkü O dönemde devletler güçlü ordular kurabilmek için süvarilere önem veriyordu. Çin'de güçlü bir süvari ordusu kurmak için çok sayıda at yetiştirmeye çalışıyordu. Fakat An-Shi isyanı sırasında önemli otlak alanı olan Long you(陇右) bölgesi Tibetler tarafından ele geçirilince Çin'de ciddi at sıkıntısı yaşanmıştır²⁰⁴ ve atın fiyatı da çok yükselmiştir. Mesela An-Shih isyanından önce at-ipek değişme rayici, 1:1 dir. Fakat An-Shih isyanı bittikten sonra bu oran 1:40 olmuştur.²⁰⁵ Aslında T'ang generali Kuo tu-yi(郭子儀) saraya şikâyetle bulunurken atların az olduğunu, bunun askerî alanda sıkıntı yarattığını iddia etmiştir.²⁰⁶ Hatta Kuo tu-yi, bütçe sıkıntısından dolayı devletin satın alamadığı atları kendi parası (bir yıllık maaşı) ile almaya çalışmıştır.²⁰⁷ Japon tarihçi T. Haneda, bu generalin davranışı hakkında T'ang hanedanının, Uygurlar ile dostluğunu bozmamak için at almaya çalıştığını ileri sürmüştür.²⁰⁸ Fakat gerçekten ata ihtiyaç olduğu için

²⁰⁴ **THY**, s.1145.

²⁰⁵ Christopher I Beckwith, "The Impact of the horse and silk trade on the economies of T'ang China and the Uighur empire" *Journal of the economic and History of the Orient* Vol.xxxiv. Liden 1991 s.187

²⁰⁶ **CTS**, c.120 s.3464.

²⁰⁷ **HTS**, c.137, s.4607.

²⁰⁸ Haneda Toru "Toudai kaikotu shi no kenkyu" (T'ang Dönemindeki Uygurların Araştırması) *Haneda hakase shigaku ronbunshu*. Kyoto, 1957, s. 207.

kendi parası ile at almaya çalışmış da olabilir demektedir.²⁰⁹ Çin'in bununla birlikte başka bölgelerde yeni otlaklar açmaya çalıştığı fakat bunların hepsinde başarılı olmadığı görülmektedir. Bize göre o zamanlar Çin'nin çok ata ihtiyacı vardı ve kendisi fazla at yetiştiremediğinden bunları Uygurlardan temin etmekten başka çaresi yoktu. Bu böyle düşünüldüğü takdirde arz ve talep prensibine göre tabiki atın fiyatı da artacaktır. Çin'in de bu ticaretten dolayı maddî sıkıntı çıktığı kesindir. Ancak bize göre bu ticaret, tarihçilerin ileri sürdüğü gibi haksız ticaret olmayabilir.

M.S 840 yılında Uygur Devleti, Kırgızların hücumuna uğrayarak yıkılmıştır. Fakat Kırgızlar Moğol bozkırında Uygurlar gibi büyük bir devleti kurmayınca Moğol bozkırından Çin'e at ihracatı azalmıştır. Bu yüzden Çin'de atın fiyatı tekrar yükselmiştir.²¹⁰ Yine de bu at-ipek ticaretinin etraflı bir şekilde araştırılması gerekmektedir.

Tüm bu faaliyetlere Soğdların da katıldığını ve bu faaliyetleri idare ettiklerini tahmin edebiliyoruz. Zaten, tüccar millet olan Soğdlar bu işe uygundu. M.S.771 yılında Uygurlar on bin atı, ipek almak için getirdiklerinde²¹¹ liderleri “K'ang chih-hsin” (康赤心) adındaki bir kişi idi. “K'ang” soyadı M. Mori'ye göre²¹² genelde Semerkand'dan gelen Soğdların kullandığı bir addı. Bu kişinin, Çin'in Wan nian ilindeki hapishanede tutuklanan bir Uyguru kurtarmak için oraya saldıran kişi ile

Çandarlıoğlu Gülçin, “Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü” İstanbul 2004 s.99

²⁰⁹ Saitou Manabu “Tou Kaikotu Kenba koueki saikou” (T'ang, Uygurlar At-İpek Ticareti Tekrar İncelemesi) **Shi gaku zasshi** 108-10 1999 Tokyo s. 42

²¹⁰ Christopher I Beckwith, , **a,g,e,** s.192

²¹¹ **CTS**, c.196, s. 5206.

²¹² Mori, Masao, **Kodai Toruko Minzoku shi** Kenkyo I(Eski çağ Türk tarih araştırma), 1967, Tokyo. s.66.

aynı olduğu tahmin edilmektedir. Bu Soğd, sadece Uygurların kervan başkanı değıl, onların elçisi olarak da Çin'e gelmiştir. Bu olay, Soğdların Uygur Devleti'nde sadece ticarî faaliyetleri yürütmediğini, aynı zamanda dış ilişkilerde de önemli görevler aldığını gösteren bir örnektir. Devletler aracılığıyla yapılan ticaretin yanı sıra resmi olmayan yollarla kaçak ticaretin olabileceğı hakkında bir tahmin yürütebiliriz.

Aslında Çin kaynaklarında bununla ilgili bilgiler bulunmamaktadır. Fakat onlar arasında kaçak ticareti yapıldığı tahmin edilebilir. Mesela bir Çince belgede şöyle bir olay anlatılmaktadır.

Tseng yuan dördüncü yılında (M.S.788) Uygurlar, (T'ang hanedanı ile) dostluk kurmak istemişlerdi. (İmparatorunun) fermanı ile Hsi-an An prensesi, Uygur (kağanı) ile evlendirilmiştir. (İmparatoru, prensesi Uygurlara) elçi olarak Chiang Hsleo Sağ pu-shih she²¹³ olan Kuang Po'nı ve Peng kuang²¹⁴ ile Hsi-an shi Chung cheng²¹⁵ olan Chin'i de elçi yardımcısı olarak görevlendirdi. O zaman Uygurlara giden elçiler beraberinde çok miktarda ipekli kumaş götürerek para kazanmak için oradaki at pazarına uğruyorlardı. (Fakat)Chin, hiç pazara gitmedi. Herkes (Chin'in hareketinden) övgü ile söz etmiştir.²¹⁶

Elçi Chao Chin hakkındaki bu metinde Çin'den Uygur ülkesine giden pek çok elçinin at-ipek ticareti yaptıkları anlaşılmaktadır. Fakat elçinin yardımcısı Chao Chin'in, orada hiç ticaret yapmadığı için herkes tarafından övüldüğünden bahsedilmektedir. Bu metin aynı zamanda her iki ülke arasında yapılan kaçak ticareti

²¹³ T'ang hanedanının bir unvanı

²¹⁴ T'ang hanedanının bir unvanı

²¹⁵ T'ang hanedanının bir unvanı

²¹⁶ HTS, c.90, s.3776.

fazlaca göstermektedir. Bu konu ile ilgili şunlar yazılmaktadır.

*(Uygurlar,)Çin Seddi'nden dışarıya çıkan Çinliler ve Soğdlara karışmaz.*²¹⁷

Aslında bu, M.S.787 yılında Uygurlar ve T'ang hanedanı arasında yapılan anlaşmanın bir kısmıdır. Buna göre Çin, Uygurlardan Çin Seddi'nden dışarıya çıkan Çinlilere ve Soğdlara karışmamalarını talep etmiştir. Ancak metinde Çin sarayının neden Uygurlardan böyle bir talepte bulunduğu bahsedilmemektedir. Bize göre Çin'in amacı, muhtemelen kaçak ticaretinin durdurulmasıdır. Bilindiği gibi Çin Seddi, her zaman Göçebeler ve Çinlilerin oturduğu bölgeler arasında bir sınırdı. Sadece Çinlilerin değil, Soğdların da sınırdan çıkışının kontrol edilmek istenmesindeki amaç sadece kaçak ticaretinin engellenmesiydi.

Yine 787 yılındaki bu anlaşma ile ilgili bilgiler T'ang hanedanının resmî tarihi olan *Hsin T'ang shu*'da da bulunmaktadır. Biraz daha farklıdır ve Soğdlardan bahseder ve sadece “*(Uygurlar,)Çin seddinden dışarıya çıkan Çinlilere karışmaz.*”²¹⁸ demektedir. Rus tarihçi L.N. Gumilev bu metni değerlendirerek “*Çinliler sınır ötesine götürülemeyecek*” şeklinde açıklamaktadır.²¹⁹ Aslında Çin Seddi, eskiden hem ülke toprağını göçebelerin hücumundan korumak hem de Çin'de yaşayan halkların Çin'den kaçmalarını engellemek için inşa edilmiştir. Muhtemelen L. N. Gumilev bu anlaşmayı Çin'den kaçmak isteyen Çinlilerle ilgili görmüştür. Fakat bize göre *Hsin T'ang shu* metnindeki “*Soğdlar*” kelimesi, kaçak ticareti hakkında bilgileri saklamak isteyen yazarlar tarafından silinmiş olabilir. Bu yüzden bu konuda *Hsin T'ang shu*'daki metin değil, *Tsu-chih T'ung-chien*'deki metin daha doğru olarak

²¹⁷ TCTC, s.7505.

²¹⁸ HTS, c.217, s. 6123.

²¹⁹ Gumilev, L.N. **Eski Türkler** İstanbul 2002 s.490.

değerlendirilebilir.

Muhtemelen Çinliler bu ticaret hakkındaki bilgileri saklamak istemişlerdi. Kaçak ticaretine, devletin elçileri gibi büyük memurlar bile katılmıştır. Dolayısıyla bu, Çinliler için pek bahsetmek istemedikleri bir konu olabilir. Bu konu ile direkt ilişkisi olmadığı hâlde Ch'ang-an'daki Soğdlar hakkında tze-chih tung chien'de şu ilginç bilgiler yer almaktadır.

“He, Long (bölgesi), Tibetlilerin eline geçince Ti'en Pao döneminden itibaren Pei-t t'ing(Beşbalık) ve batı ülkelerinden olan elçilerin dönüş yolu kesildi; hepsi Hong-lu-li hsi'de kaldı. Hükümet, onları kurtarmak için para yardımı yaptı. (Fakat)bu arada haksız para alanlar da vardı. (Bundan dolayı) Ch'ang-an şehri idarecileri (masraflara) dayanamıyordu. (Başbakan) Li Pi, Ch'ang-an'daki Soğdlulardan uzun zaman veya kırk sene kalan kişiler de olduğunu biliyordu. Bazı ailelerin ev ve toprakları vardı. Rehincilik yapan kişiler de bulunuyordu. (Onlar) rahat yaşadıkları için (memleketlerine) dönmek istemiyorlardı. Onların sayısı da dört bin kişi kadar olmuştu. (Bunun için) araştırma yapıp zengin Soğdlara para yardımı iptal edilmiştir. Soğdlar buna itiraz etmişlerdir. Bunun üzerine Pi (şöyle) dedi: “Şimdiye kadar Başbakan olarak ben hata yapmışım, yurt dışından elçi olarak gelip on seneden fazla kalıp geri dönemeyenler vardı. Şimdi Uygur topraklarından veya deniz yolu ile memleketinize dönebilirsiniz; dönmek istemeyenler ise Hong-lu hsi'de başvuru yapıp unvan ve para alıp T'ang memuru olabilir. Yaşamak için şans yakalamak ve yeni bir (hayat) kurmak gerekir;(yoksa)hayatınızı burada bitirtmek mi istiyorsunuz!.” Ancak memleketine bu sözlere rağmen dönmek isteyen bir kişi bile çıkmadı. Pi onları Shen-ce-liang ordusuna gönderdi. (Oraya gönderilenlerden) prens ve elçilere asker ve atlar verildi veya uygun işle görevlendirildi. Başkaları ise asker

oldu ve boşına oturmak yapmaları yasaklandı. Hong-lu hsi'da para alan on kadar kişi kalmıştı. Senelik masraf beş yüz parası²²⁰ azaldı ve halk sevindi.²²¹

Verilen bu bilgilerle konuyu şöyle açıklamak mümkündür. An-Shi isyanı nedeniyle Çin askerleri sınırlardan iç bölgelere kaydırılmıştır. Bunu fırsat bilen Tibetliler; askersiz, savunmasız kalan Çin sınırına askerlerini yollayarak buraları işgal etmişlerdi. He hsi (河西) bölgesi eski dönemlerden beri Çin'in, batı ülkeleri ile bağlantısını sağlayan önemli bölgelerdendir.

Çin açısından, He hsi bölgesinin elden çıkması demek aynı zamanda da batı ülkelerine açılan yolun kaybı anlamına gelmekteydi. Bu nedenledir ki T'ang hanedanı, memleketlerine dönmeyen Soğdlara²²² destek olmak amacıyla para yardımı sağlamaya başlamıştır. Bu, memleketlerine dönmeyenleri kurtarmak amacıyla dağıtıldığı hâlde ihtiyacı olmayanlar dahi almaya başlamıştır. Bunların sayıları dört bin kişi civarındaydı.

Adı geçen para yardımının T'ang hanedanı hazinesine beş yüz bin para bir yük getirmişti. Dağıtımı yapılan harcamanın beş yüz bin mın olduğunu düşünürsek de değer olarak ne kadar olduğunu açıkça bilmek zordur. Ama Hsin T'ang Shu'ya göre²²³ M.S.782 yılında saray, 1.892 sivil memura ve 896 askeri görevliye olmak üzere toplam 2.788 kişiye altı yüz altı bin para harcamıştır. Yani yardım parası olarak dört bin kişiye verilen beş yüz mın azımsanacak bir rakam değildi. Bundan dolayı başbakan Li Pi, para yardımı uygulamasına son vermek istediği için Ch'an-an'daki

²²⁰ Bu para, Kai-yuan-t'ung-pao ismi olduğu bakır parasıdır.

²²¹ TCTC, s. 7492

²²² Kaynaktaki metinde yardım parası alanlar, Hu ke (客胡) olduğu anlatıldığı halde Soğdlulardan başka Yabancıların da dahil olduğu tahmin edilebilmektedir.

²²³ HTS, c.55, s.1401.

Soğdlara, Uygurların toprağından geçerek ya da deniz yolu ile memleketlerine dönmelerini tavsiye etmiş; dönmek istemeyenler için Hong Ping’de²²⁴ başvuru yapıp T’ang memuru olma gerekliliğini ilan etmiştir. Fakat kimse memleketine dönmek istememiş ve dönmek istemeyenler orduya gönderilmiştir. Hong Pin’de başvuru yapanların sayısı sadece on kişi kadar olmuştur.

Bu olay, bize göre Ch’ang-an’da oturan Soğdlara yönelik T’ang hanedanı tarafından yapılan karşı bir harekettir. O günlerde Ch’ang-an’da dört bin Soğd oturuyordu. Bunların bazıları kırk yıldır orada ikamet etmekteydiler ve aralarında çok zengin kişiler ve aileleri ile beraber oturanlar da vardır. Bunlar, tamamen Çin’e göç etmiş kabul edilebilir. Burada ilgimizi en çok çeken nokta sonuçta para yardımı alan Soğdların ancak on kişi kadar olmasıdır. Ch’ang-an’da oturan ve memleketine döneleyen Soğdlar dört bin kişi olmasına rağmen, onlar içinde gerçekten para yardımına ihtiyaç olanların sadece on kişi kadar olduğunu söylemek mümkündür. Aslında Ch’ang-an’da oturan Soğdlar kaynağına göre çok zengindi, bu yüzden onlara para yardımını yapmaya gerek yoktu. Hatta Soğdlara para yardımını kesildiğı zaman halk mutlu olduğuna göre muhtemelen Ch’ang-an’daki halklar arasında da “*Memlekete döneleyen Soğdları kurtarmak için bir şey yapmak gerekiyor.*” şeklinde bir fikir oluşmamıştır. Tabiki başbakan Li Pi de Soğdlara para yardımını yapmaya gerek olmadığını da biliyordu. O zaman acaba, niye gereksiz olduğu hâlde Ch’ang-an’da oturan Soğdlara para verdi? Bu, bize göre başbakanın Soğdlara yaptığı bir tuzak olabilir. 787 yılında ortaya çıkan bu olay, M.S. 779 yılında Uygur Devleti’nin, T’ang hanedanı ile ilişkilerinin bozulup düzeltilmeye çalışıldığı zamanda ortaya çıkmıştır. Aslında iki devletin arasının bozulması sebebi, ekonomik meselelerden

²²⁴ Çin’de kalan yabancıları idare eden bir daire.

olmuştur. Çin, Uygurların ekonomik taleplerine dayanamaz hâle gelmişti.

O zamanlarda Çin’de, Uygurların ekonomik menfaatleri doğrultusunda çok sayıda Soğd faaliyet gösteriyordu. Bir belgede Soğdların Orta Asya’ya ulaşan yolları kesildikten sonra Ch’ang-an’da ticaretten başka işlerle meşgul olduklarından söz ediliyor. Bize göre onlar Çin ve Uygurlar arasında kaçak ticaret ile uğraşmış olabilirler. Zaten Çin’de oturan Soğdlar sadece Asya kıtasında batı-doğu ticareti ile değil, kuzey-güney ticareti ile de çok fazla uğraşıyorlardı. An Lu-shan da kuzey-güney ticaretinden para kazananlardan biriydi. Ch’ang-an’da oturan Soğdların da batı-doğu ticaret yolu kesildikten sonra kuzey-güney ticaretine devam ettikleri tahmin edebilir.

Soğd ve Uygurlar arasındaki ilişki gayet samimi idi. O zaman Çin, Uygurlar ile ilişkilerini düzeltmek için mutlaka Çin’deki Soğdların faaliyetlerini kontrol etmek zorundaydı. Onun için Li Pi, ilk defa Soğdlara para yardımı yapacağını ilan ederek Ch’an-an’daki Soğdların sayısını ve nerede oturduklarını araştırmıştı. Sonuçta Li Pi, bazı Soğdları yakalatıp orduda görevlendirilerek onları kontrol etmeye çalışmıştır. Bu olaydan iki sene sonra Uygur Devleti ile T’ang hanedanı arasında antlaşma yapılarak Çin’deki Uygur ve Soğdların ticarî faaliyetleri sınırlandırılmıştır.

Yine Soğdların Uygurlar ile ilişkisi, Uygur Devleti’nin sonuna kadar, hatta Uygur Devleti yıkıldıktan sonra da devam etmiştir.²²⁵

²²⁵ 10 yüzyılında, Uygurlar şimdiki Doğu Türkistan’a göç ettikten sonra din ve ticaret belgeleri gibi önemli belgeler, Soğdca ile yazmıştır. Aslında belgelerde Türk ismi, imzası da bulunmaktadır. Şimdilik imza atanların Uygur ya da Türkleşmiş Soğd olduğunu bilemiyoruz Ancak Uygurların, şimdiki Doğu Türkistan bölgesine göç ettikten sonra da Soğdların etkisinde kaldığını söyleyebiliriz.;Yoshida, **a,g,e.**, s244.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

UYGUR-ÇİN TİCARİ İLİŞKİLERİNİN KESİLMESİ

A) Uygur Devletinde İç Karışıklıklar ve Dokuz Soğd Problemi

Uygurların, Soğdlar vasıtasıyla at-ipek ticareti sayesinde Çin'den çok miktarda ipek elde ettikleri ve bunları başka ülkelere satarak zenginleştiklerini tahmin ediyoruz. Fakat bu durum Uygurlara sadece kazanç değil, zarar ve karışıklık da getirmiştir. M.S. 780 yılında Uygur Devleti'nde büyük bir karışıklığa şahit oluyoruz. Bunun hakkında Çin kaynakları ve Uygur kaynaklarında²²⁶ bilgiler bulunmaktadır. İşte burada bu karışıklığı her iki kaynak tarafından değerlendirmek istiyoruz. Çin kaynakları açısından ele alırsak şu bilgileri verebiliriz.

*Dokuz Soğdlar, zaten Uygurlara bağlıydı ve kağana Çin'in çok kazançlı bir yer olduğundan bahsederek (Çin'e saldırmak için)onu kışkırttı. Kağan, ordu toplayarak güneye saldırı kararı verdi. Başbakan Tun бага Tarkan (kağana) karşı çıkıttı... Kağan kabul etmedi. Tun бага, halkın isteğine uyarak onu öldürdü ve ayrıca ona yakın kişileri (kağanı) kışkırtan Dokuz Soğdlardan iki bin kişi öldürüldü.*²²⁷

Bu darbenin sebebi, metinden anladığımız kadarıyla Dokuz Soğdlar tarafından Çin'e saldırması için ikna edilen Böğü Kağan, Tun бага Tarkan'ın karşı çıkmasına rağmen karar verdiği içindi. Dokuz Soğdlardan iki bin kişinin, kağanı tahrik ettiği için öldürüldüğünü anlayabilmekteyiz.

²²⁶ W.Bang u. A. von Gabain, **Türkische Turfan Texte II**(Sitzber. D. preuss. Akad. D. Wiss. phil-hist. Klasse, XXII, s. 411-430.

²²⁷ CTS, c.195, s.5208.

Metin, Tun бага Tarkan'ın *halkların isteğine*(人之心) cevap vererek Çin'e saldırmaya karşı çıktığını düşündürebilir. Fakat benim fikrim biraz farklıdır. Ben bu olayı, yani insanların *isteğinin* Dokuz Soğdların yok edilmesi şeklinde olduğunu yorumlamak istiyorum. Metinde Dokuz Soğdlar, kağanı tahrik ettiği için Dokuz Soğdların öldürüldüğü anlatıldığı hâlde bana göre Dokuz Soğdlardan iki bin kişinin, kağanı ziyaret edip Çin'e saldırıya ikna etmesi mümkün değildir. Elbette Dokuz Soğdların genel isteği “Çin'e saldırılmak” olabilir. Tun baganın darbeyi başarıya ulaştırmak için Dokuz Soğdlardan iki bin kişiyi öldürdüğünü düşünüyorum. Bununla ilgili bir belgede de şunlar yazılmaktadır.

*Başlangıçta Uygurların göreneği basittir. Hükümdar ile halkları (arasında) fazla fark yoktur. Bu yüzden ilişkileri güçlü ve düşmanlıkları yoktu. Sonradan (Uygurlar) T'ang hanedanına destek verdikleri için Çin (Uygurlara) çok hediye vermiştir. Tu li Kağan şımarmaya başlamıştır. Kadınları için saray inşa etmiş... Ve barbarların göreneği bozulmuştur.*²²⁸

Bu metinden Böğü Kağan²²⁹ döneminde Uygur toplumunun bozulmaya başladığını anlayabilmekteyiz. Sebebi Çin'den gelen lüks eşyalardı. Eskiden de Moğol bozkırındaki göçebe kavimler, Çin'den pek çok mal alarak kendi toplumlarının bozulmasına neden olmuşlardır. Uygurlarda da bu durum aynen görülmüştü ve bu tür malları taşıyan ve getirenler Dokuz Soğdlardır.

O zaman, Dokuz Soğdların Çin'den çeşitli maddeleri Uygur toplumuna getirmesinden dolayı bunun için gelenekleri bozulup zenginler ile fakirlerin

²²⁸ TCTC, s. 7282.

²²⁹ *Tsu-Chih T'ung-Chien* 'de Böğü Kağan'ın 'Tori Kağan' olarak kaydedildiği görülmektedir.

arasındaki uçurum artmış olabilir. Bundan dolayı, halk Dokuz Soğdlara kızgınlık göstermektedir. Bu yüzden Tun бага, halkın desteğini kazanmak için Dokuz Soğdları öldürmekten çekinmemiştir.

Metinde, Dokuz Soğdlardan başka kağana yakın kişilerin de öldürüldüğü anlatılmaktadır. Bunların da Dokuz Soğdlar ile ilişki kuran Uygurlar olduğu konusunda tahmin yürütebiliyoruz. Bu darbe sadece Böğü Kağan ve başbakan olan Tuna бага Tarkan'ın arasındaki iktidar mücadelesinin değil, Uygur toplumundaki Dokuz Soğdlar ve halklar arasındaki çatışmanın bir göstergesidir.

Öldürülen Dokuz Soğdlar iki bin kişi civarında idi ve bunlar arasında, devlet görevlisi kişilerin ailelerinden kimseler bulunmaktaydı. Bundan sonra Çin kaynaklarında Soğdlar'dan bahsedildiği hâlde Dokuz Soğdlar olarak belirtilen topluluğun ismi artık karşımıza çıkmamaktadır. Yine Tze-chih tung chieye bu darbe ile ilgili olarak halkın, kağanın Çin'e saldırmasını istemediği anlatılmaktadır. Tze-chih tung chien T'ang dönemi ile ilgili Chiut'ang Shu'yu kaynak olarak kullandığı bilinmektedir. Tze-chih tung chien yazarının bu bakımdan o zaman *insanların isteğinin* Çin'e saldırılmamak şeklinde yorumladığını tahmin ediyorum. Chiu T'ang Shu, sadece darbeye kağana yakın kişiler ve Dokuz Soğdlardan iki bin kişi öldürüldüğünü anlatmaktadır.

Uygur Devleti'nde darbe çıktığı haberi Çin'e gelince Çin'de de olay olmuştu. Çin kaynakları şöyle anlatmaktadır.

(Uygurlar) Cheng wu (şehri)ne yerleştikten sonra Chang Kuang cheng, Uygur elçisi olan To-Totu ve beraberindeki dokuz yüz kişiyi öldürür. To Totu, Böğü wuyi Kağan'ın amcasıdır.. Cheng wu (şehri)ndeki halk (Uygurlardan) (çok eziyet

görmüştü). Kuag cheng, Uygurları öldürüp onların (mallarını) ele geçirmek istedi. Onlar çok güçlü olduğu için yapamadı. Dokuz Soğdlar yeni kağan tarafından kendi vatandaşlarının öldürüldüğünü duyunca (büyük kısmı) kaçmıştı. Bunlar içinde kaçamayan ve dönemeyenler de vardı. Hatta Kuang cheng'dan Uygurları öldürmesini isteyenler de vardır.²³⁰

Bu metinden Çinlilerin Uygurlara ve Dokuz Soğdlara iyi gözle bakmadığı bellidir. Çinliler Dokuz Soğdların yaptıklarını hiç beğenmedikleri ve çok rahatsızlık duydukları hâlde arkalarında güçlü Uygurlar olduğu için onlara karşı çıkmamışlardır.

Fakat Çinliler Uygur Devleti'nde darbe olduğu, pek çok Dokuz Soğd'un öldürüldüğü haberini alınca artık Dokuz Soğdlar'ın Uygurların desteğini kaybettiğini düşünmüş ve katliam başlamıştır. Bu olayda öldürülen Tu Totot Kağan'ın amcası olduğu için Uygur Devleti T'ang hanedanından tazminat olarak bir milyon sekiz yüz bin top ipek talep etmiştir. Çin, Uygur Devleti'ne para karşılığı ipek ödediği hâlde Çin kaynakları T'ang sarayının 100.000 altın ödediğini söylemiştir.²³¹

Darbeden sonra Uygur-Soğd ilişkisini takip etmek zordur. Daha önce de bahsettiğimiz gibi Dokuz Soğdlar kaynaklarda artık görülmezler. Fakat yine de sonraları Uygur Devleti'nde Kang Chi Hsin ve An Yun ke gibi Soğdlar göze çarpmaktadır. Kaynakta metin M.S. 812 yılının olayını anlatmaktadır. At-ipek ticareti de M.S. 829 yılına kadar devam etmiştir. Demek ki Uygur Devleti ve T'ang devletleri arasındaki ticari ilişkiler bu dönemde hâlâ sürmektedir. Bu ilişkilerde Soğdların önemli rol oynadıklarını tahmin ediyoruz. T'ang hanedanı ile Uygur Devleti arasındaki ekonomik ilişkilere Çin kaynakları açısından bakacak olursak

²³⁰ TC TC ,s. 7288

²³¹ CTS, s.3575

Uygurlar Çin üzerinde büyük bir baskı yaratmışlar, sonuçta iki devletin ilişkileri kötüleşmiştir. Diğer taraftan bu olaylar Uygur kaynaklarına göre şu şekilde anlatılmıştır. Aslında turfanda metinleri hem darbe hem de Uygurların Maniheizme dönmesi hakkında bazı bilgiler vermektedir. Metin içinde geçen “*Böğü kan*” isminin bulunması bu belgenin Böğü Kağan dönemi hakkında bilgi verdiğini göstermektedir. Bundan başka, metinlerde Maniheizme karşı çıkan kişilerin sözleri olarak düşünebileceğimiz kısımlar da vardır. Bu konuda tarihçiler, Uygurlar arasına Maniheizm’in girdiğinde büyük bir karışıklık çıktığını yazmaktadır. Çin kaynaklarında da darbede Uygurların Soğdlara çok sert tepki göstererek onları öldürmüş oldukları ifade edilmektedir. Bunlar Uygur kaynakları ile karşılaştırılınca M.S. 779 yılında bu darbenin An-Shi isyanı sırasında Böğü Kağan’a yaklaşıp Uygur sarayında söz sahibi olmaya başlayan Maniheizm Soğdlara karşı tepki gösteren Uygur halkı tarafından çıkarıldığı anlaşılmaktadır.

Burada Dokuz Soğdlar, daha önce bahsettiğimiz gibi Uygurların desteği sonucunda Çin’le bir takım ticarî faaliyetler gerçekleştirmişlerdir. Akira Haneda Dokuz Soğdlar hakkında Jitozou Kuwahara’nın fikrini kabul ederek onların kökeninin “*Dokuz Shao wu*” olduğunu ileri sürmüştür. Bu konu hakkında Hsin T’ang Shu’da şu bilgi bulunmaktadır.

K’ang’lar... Önceden Chao Wu kalesinin kuzeyinde Ch’i liende oturuyordu. Gök Türklere yenilince yavaş yavaş güneye yönelerek, Pamir’e geldiler ve buradaki topraklara sahip oldular; küçük krallıklara ayrıldılar. Bunların An, Tsao, Shih, Mi, He, Hou Kun, Wu Te, Shih gibi “Dokuz Soy”u vardı ve hepsi birlikte “Chao-wu” boylar birliğini oluşturuyorlardı. ...Sui döneminde kralları Chü mu chih, Batı Göktürklerinden kız alarak Gök Türklere tabi olmuştu. Wu-t e 10. yılda ilk defa

*(Çin'e) elçi göndermişlerdir.*²³²

Bu bilgilerden dolayı tarihçiler, Dokuz Soğdların Dokuz Chao Wu ile aynı olduğunu iddia etmişlerdir. K'ang (康) Devleti, Soğd bölümünde bahsettiğim gibi elbette bir Soğd Devleti'dir. Bu devlet hakkında, T'ang shudan başka VII. y.üzyılda Çin'den Hindistan'a kadar yolculuk yapan Budist rahibi Hsüan Ts'ang'ın "Büyük T'ang, Batı Ülkeleri Hakkında Kayıtlar" adlı seyahatnamesinde²³³ de bilgi bulmaktayız. Fakat Dokuz Chao Wu'nun, Kök Türk hâkimiyeti döneminde Moğol bozkırlarına yerleşen Dokuz Soğdlar grubu olduğu fikrine inanmak zordur.

Aslında, Soğdlar Moğol bozkırlarına göç edip Kök Türk Devleti'nde Hu-Pu (胡部) denilen bir grup oluşturmuşlar, bundan böyle Kök Türk Devleti'ni hem ekonomik açıdan hem de siyasi açıdan oldukça etkilemişlerdir. Ama Çin kaynakları Kök Türk Devleti'ndeki Soğdlardan Dokuz Soğdlar olarak söz etmemiştir. "Dokuz Soğdlar" (Dokuz Hu) kelimesi Çin kaynaklarında, sadece, An-Shi isyanından sonra yani M.S. 780 yılında ortaya çıkmıştır. Bize göre, Dokuz Soğdlar Uygur Devleti'ndeki Soğdların genel ismi değil, onların özel, ayrı bir grubu olabilir. M.S. 780 yılında ortaya çıkan darbede de Çin kaynaklarına göre Uygur Kağanı'nı Çin'e saldırması için teşvik eden Dokuz Soğdlar, bu başarısız girişimleri sonucunda baştan beri kendilerine karşı olan Tun бага Tarkan tarafından öldürülmüşlerdir.

Fakat daha önce bahsettiğim gibi Soğdlardan iki bin kişinin Kağanı ziyaret edip Çin'e saldırmaya teşvik etmesi pek mümkün görünmemektedir. Soğdlardan iki bin kişinin öldürüldüğü bu olay, Uygur Devleti'nde zamanla büyük nüfuz kazanan

²³² HTS, c.221, s.6243-6244

²³³ "Ta T'ang His-yu chih", s. 23. '

Soğdların katledilmesi olarak görülmektedir. Ancak bize göre bu darbede bütün Soğdlar değil, sadece Dokuz Soğdlar yok edilmiştir. Çünkü bu darbeden sonra Dokuz Soğdlar ismine Çin kaynaklarında artık rastlanmamaktadır.

Darbenin üzerinden bir yıl geçmesinden sonra soyadından Soğd olduğu anlaşılan “Kang Chih Hsin” (康赤心) adlı kişi, sonradan tahta çıkan Tun бага Tarkan’ın elçisi olarak Çin’e gitmiştir. Eğer bu darbede bütün Soğdlar yok edilmiş olsaydı sonradan bir Soğdlunun Uygur Devleti’nde böyle önemli bir göreve getirilmesi mümkün olamazdı. Hatta Kang Chih Hsin darbeden önce de (M.S. 773 yılında) Uygurların ekisiyle ticareti yapmak için on bin at’ı Çin’e getirmişti. Demek ki Kang Chih Hsin, önceki Kağan Böğü Kağan zamanında Uygur Devleti’nde yüksek bir mevkiye sahiptir.

Çin kaynaklarında darbe olduğu zaman Dokuz Soğdlardan başka kağana yakın insanların da öldürüldüğü anlatılmıştır. Yani, mevkii ve etnik kimliğinden dolayı Kang Chih Hsin, darbede ilk öldürülecek kişilerdendi. Oysa Kang Chih Hsin, öldürülmediği gibi ayrıca ona önemli rütbelere ve görevler verilerek Uygur Devleti’ni temsil etmiştir. Toshio Hayasi’nin²³⁴ ileri sürdüğü teze göre Kang Chi Sin, Böğü Kağan’ın huzuruna çıkarak onu Çin’e saldırmaya teşvik eden Soğd grubundan olmadığı için öldürülmemiştir. Bizce de Kang Chih-hsin’in öldürülmemesinin nedeni onun “Dokuz Soğdlar” grubundan olmamasıdır. Uygur kaynaklarına göre darbenin sebebi, Soğdların Maniheizm olmasıdır. Fakat Soğdların geleneksel dini, Maniheizm değil, Zerdüştlük’tür. Eskiden Çin’deki Soğdların başkanı Zerdüştların unvanı olan Sa pao(薩宝) unvanını taşıyordu. Çin kaynaklarında Uygurlar ile birlikte

²³⁴ Hayashi, **a,g,e.**, s.126.

olan Soğdlardan başka Maniheist Soğdların varlığı hakkında bilgi bulunmamaktadır. İslam kaynaklarında da Maniheist Soğdların varlığı hakkında bilgiler yer almaktadır. Mesela X.yüzyıl coğrafyacısı İbn el-Fakih, eseri “*Kitab el-büldan*”da “*Türklerin çoğu Mani dinindendir.*” dediği hâlde Maniheist Soğdlar hakkında hiç bilgi yoktur.²³⁵ Bundan başka, müellifi bilinmeyen eser “*Hudut el-Âlem*”in Toğuzguz Ülkesi ve Nahiyeleri bölümünde “*Beğ-tign*” isimli köyden bahsedilmektedir. Bu köyün, Gök Türk Devleti’ndeki Hu-pu(胡部) gibi Soğdların kolonisi olduğu tahmin edilebilir. Burada oturan Soğdların dini Hristiyanlık, Zerdüştlük ve Putperestliktir.²³⁶ Yani orada da Maniheist Soğdlar oturmamaktadır. Bunlar düşünüldüğü zaman Maniheist Soğdların sayısının çok az olduğunu söylemek mümkündür.

Sonuç olarak bu bölümde bahsetmeye çalıştığımız olaylar kısaca şöyle özetlenebilir.

Birinci nokta Dokuz Soğdlar, Çin kaynaklarına göre An-Shi isyanından sonra M.S. 780 yılındaki darbeye kadar, yani sadece Böğü Kağan döneminde ortaya çıkmışlardı.

İkincisi Dokuz Soğdlar, M.S. 780 yılındaki darbede yok edildikten sonra da Soğdlar yine Uygur Devleti’nde faaliyette bulunuyordu. Fakat Çin kaynaklarında bu tarihten sonra Soğdlardan bu isimle söz edildiğine rastlanmamaktadır. Bu nedenle Dokuz Soğdlar, Uygur Devleti’nde kağan ve bazı Uygur aristokratları ile özel ilişkisi olan özel bir Maniheist Soğd grubu olmalıdır.

O zaman Maniheist Soğdlar nereden gelmiş olabilir? VIII. yüzyılda Arap

²³⁵ Şeşen Ramazan “*İslam Coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk ülkereri*” Ankara 1998

²³⁶ **Hudud al-Alam**, Çev Minorsky Karachi 1980 s. 95.

ordusu Soğdiana bölgesini istila etmeye başlamıştı. O zaman Soğdlar, bu bölgesine giren Arap ordularına karşı sert tepki gösterip onlar ile mücadele etmişlerdi. Kök Türk ve Türgiş gibi Türkler Soğdlara destek vermek için bu bölgeye asker sevk etmişti.²³⁷ Hatta T'ang hanedanından da destek almak için Soğdlar Çin'e kadar elçi göndermişti.²³⁸ Türk tarihçi Z. Kitapçı'ya göre²³⁹ Araplar bu bölgeyi işgal ettikten sonra silahsız dışarya çıkamazlardı. Talas Savaşı'ndan sonra (M.S. 751 yılından sonra)Araplar bu bölgeye tamamen hâkim olmuşlar, bunun sonunda pek çok yerli halk buraları terk ederek Çin'e veya Türklerin bölgesine göç etmiştir. Dokuz Soğdlar, bu göçmenler arasında bulunmaktaydı. Aslında Dokuz Soğdların Uygurlar ile temas kurduğu zaman, bu dönemdir. Fakat bu olay tarihi kaynaklarda tespit edilememektedir. Bu yüzden daha önce bahsettiğimiz gibi bunu bir ihtimal olarak burada dile getirmek istiyoruz. Ancak Uygur Soğd ilişkileri darbeden sonra da devam etmiştir.

M.S. 779 yılında Uygur Devleti'nde Maniheist Soğdların ortadan kaldırıldığı tahmin edilmektedir. Fakat IX. yüzyılda dikilmiş Karabalgasun Yazıtı'ndaki metinlerden dolayı, Maniheist Soğdların tekrar Uygur Devleti'nde ortaya çıktığı anlaşıyor. Çin kaynağı Tze-chih Tung Chien'de ise Maniheist Soğdlar ile Uygurların ilişkisini açıkça gösteren şöyle bir metin vardır.

Bu yılda, Uygur (elçisi) geldi. Mani rahipleri de gelmeye başlayınca Çin'de

²³⁷ Rus tarihçi Klyastornıy ise Kök Türklerin Tunyukuk Yazıtı'nın 39-48. satırlarında Soğdiana seferinden bahsettiğini ileri sürmektedir. Klyastornıy,S.G “Orta Asya Milletlerinin Araplara Karşı Mücadelelerine Dair(Orhun Yazıtlarına Göre)”, Çev İ.Kaynak **Belleten**, C.26 Ankara 1962 s.764.

²³⁸ E.Chavannes, **Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri**, 2007, İstanbul, s 258.

²³⁹ Kitapçı Zekeriya, **Orta Asyada İslamiyetin Yayılışı ve Türklerle**, 1994, Konya, s 142.

*(Maniheist) tapınaklar kuruldu. Barbarlar her zaman Mani rahibi ile siyaset yapıyor.*²⁴⁰

Hsini'ang Shih bir diğer metinde şöyledir.

*Yuan-he saltanatının başlarında tekrar (Uygurların elçisi) ile birlikte Mani rahipler de gelmeye başladı... Kağan her zaman (onlar) ile siyaset yapıyor. Maniler, başkente geldiklerinde her sene batı Pazarına uğruyorlar. (Onların) ticareti ve torbaları (bizim için) zararlıdır.*²⁴¹

Bu metinde “Soğd” kelimesi geçmediği hâlde, “Mani” (摩尼) kelimesi ortaya çıkmaktadır. Muhtemelen Mani kelimesi bu metinde Soğdları tanımlayan bir ifade olarak kullanılmıştır. Yuan-he saltanatının 1. yılında (M.S 806) Soğdlar, Çin ile ticari ilişkilerde bulunmuş, hatta Uygur Devleti’nde de siyasi açıdan da önemli görevler elde etmişlerdir. Tai-he (太和) Prensesi, Kağan ile evlendiği zaman (M.S. 820 yılı) düğünü, Soğdların geleneksel düğünü tarzında yapılmıştır.²⁴² Bu olay da bize Soğdların etkisinin 779 yılından sonra da ticaret, siyaset ve kültür alanlarında devam etmiş olduğunu göstermektedir.

Mani dini, Uygurlar M.S. 840 yılında şimdiki Doğu Türkistan bölgesine göç edip orada devlet kurduktan sonra da etkili olmuştur. Arkeolojik kazılarda ortaya çıkan sanatsal resimler ve dini belgeler bu gerçeği kanıtlamaktadır²⁴³. Fakat zaman geçtikçe Uygurların dini, Manihaeizm’den Budizm’e, ondan sonra da İslam’a

²⁴⁰ TC T’C, s.7632.

²⁴¹ H T’S, c.217, s. 6126.

²⁴² CTS, c.195, s.5212.

²⁴³ Moriyasu Takao “Uiguru Mani kyou shi no kenkyu”(Uygur Mani’nin tarih araştırması)Osaka 1991.

dönmüştür.

Daha önce bahsettiğimiz gibi Uygur Devleti, An-Shih isyanında T'ang hanedanına destek verdiği için T'ang hanedanı ile yakın ilişki kurmayı başarmıştı. Ancak kendi himayelerindeki Soğdların Çin'deki ekonomik faaliyetlerinden dolayı Uygurların Çin ile olan ilişkileri kötüleşmeye başlamıştı. M. S. 780 yılında Uygur Devleti'nde ortaya çıkan darbeden hemen sonra Cheng Wu'da Uygur elçilik grubundan 900 kişinin öldürüldüğü olay, o zamanlar iki devlet arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktadır.

Ancak bu ilişki daha fazla kötüye gitmemiştir. Onlar, birbirlerine muhtaç oldukları için ilişkilerinde herhangi bir kopma olmasını istememekteydiler. Bu yüzden bu olaydan iki sene sonra M.S. 782 yılında Uygurlar, T'ang hanedanı ile bir anlaşma yapmak için elçi göndermiştir.²⁴⁴

Öldürülen Uygur elçisi yeni kağanın amcası olduğu için Uygur Devleti Çin'den tazminat almıştır²⁴⁵ ve karşılığında anlaşma yapmak için birtakım ödünler vermiştir. Konuyla ilgili bir Çince belgede şunları anlatmaktadır.

(Başbakan Li) Pi "... (Uygur Kağanı) Kök Türk Kağanı gibi (T'ang hanedanı'nın) vassalı olsun(ziyaret eden Uygur) elçilerinin (sayısı) iki yüz kişiyi geçmesin. At pazarında (ipek ile değiştirilen) atların sayısı bini geçmesin. (Çin) Seddi'nden dışarıya kaçanlarla ilgilenmesin." şeklinde konuştu. İmparator "Tamam." dedi ve (Tang Hanedan)bir prensesi anlaşmayı yaptı. Uygurlar da yollamaya razı

²⁴⁴ HTS, c.217, s.6122.

²⁴⁵ CTS, c.127, s.3575.

*olunca anlaşma istemişlerdir.*²⁴⁶

Bu metin, Uygur Devleti ile anlaşma yapmak istemeyen T'ang hanedanının İmparatoru Te Tsong(德宗) ile anlaşma yapmak isteyen Başbakan Li Pi ile gerçekleşen bir sohbettir. Başbakan, Uygur Devleti'nden anlaşmanın şartı olarak Uygur Devleti'nin T'ang hanedanının vassalı olması ve Çin'e gönderilen elçilerin sayısının iki yüz kişiyi geçmemesi şeklinde teminatlar istemekteydi. Başbakan Li Pi'nin diğer istekleri ise at pazarında ipek ile değiştirilen atların sayısının bin taneyi geçmemesi, T'ang hanedanından kaçanların korunmaması idi. Bu dört şartı Uygurlara kabul ettirip anlaşma yapmıştır. Şartlar arasında yer alan Uygur Devleti'nin T'ang hanedanının vassalı olmasının, formaliteden ibaret olduğu bellidir. En önemli şart, at pazarında bir ata karşılık olarak binden fazla ipekli parça vermenin yasak olması şartıdır. Zaten, Uygur Devleti'nin T'ang hanedanı ile ilişkisi Uygurların Çin'e yüklediği maddi yükün çok büyük olması nedeniyle kötüleşmiştir.

Önceden de bahsettiğimiz gibi Çin'in en büyük maddi sıkıntısı Uygur Devleti tarafından ve onların lehine yürütülen, Çinlilere göre haksızca kontrol edilen at-ipek ticaretidir. Bunun için anlaşmada yer alan bu şart, iki devletin ilişkilerindeki problemleri çözmek için çok önemli idi. Ama bu şart boş sözlerle yerine getirilmemiştir. Bu anlaşmanın bir sene öncesinde Pei-ting(Beş Balık)'den gelen elçinin Uygur Devleti'nin toprağından geçerek Tang hanedanına gelmesi, her iki devletin siyasi ilişkilerinin M. S. 780 yılından sonra tamamen bozulmadığını göstermektedir. Bunu sebebi olarak o zamanlarda T'ang hanedanında Tibet meselesinin ortaya çıkmasıdır.

²⁴⁶ HTS, c.217, s.6123

Burada esas önemli olan nokta, iki devletin ilişkisinin nasıl düzeltilebileceğidir. Yukarıda, iki devletin henüz birbirlerine ihtiyaçları olduğundan bahsetmiştim. Uygur Devleti'nin ihtiyacı, T'ang hanedanından ipek almaktı ve bu da açıkça bellidir. Acaba T'ang hanedanının ihtiyacı neydi? Elbette T'ang hanedanı Uygur Devleti ile savaşıyorsa kesinlikle kaybetmemek için anlaşma yapmayı kabul etmiş olabilir. Fakat bize göre daha önemli sebep Tibetlilerin bir sorun olarak ortaya çıkmalarıydı.

Tibetliler, M.S. 755 yılında An-Shih isyanı başladığı sırada T'ang hanedanına saldırıya geçmişler ve geçici olarak başkent Ch'ang-an'ı bile işgal etmişlerdi. An-Shih isyanı bittikten sonra da Çin'in önemli bölgelerinden He Long bölgesine Tibetler hâkim olmuşlardı ve ara sıra Tibet askerleri Çin kuvvetlerine saldırıda da bulunuyordu. Dolayısıyla saray Tibetlilere karşı çıkmak için Uygur Devleti'nin desteğine ihtiyaç duymuştur. M.S. 765 yılında Uygur askerleri Çin ordusuyla beraber Tibet askerlerine karşı savaşmıştır.²⁴⁷ Savaş bittikten sonra Çin, hediye olarak yüz bin top ipeği Uygur Devleti'ne göndermiştir. Çin, Uygurların askeri faaliyetinin amacını biliyordu. Amaç daha büyük topraklara sahip olmak değil, Çin'den ipek almaktı. Demek ki T'ang hanedanı, Uygur Devleti'nin kendilerinden ipek alabilirlerse kendilerine yandaş olacağını biliyordu. Hatta Uygur Devleti'yle toprak genişletmek gibi bir niyetleri de olmadığı için askeri müttefik olmak için durum çok müsaitti.

M.S 779 yılında Dezong tahta çıkınca T'ang-Tibet ilişkisi geçici olarak yakınlaşmıştır. Te-tsung, henüz An-Shih isyanı sırasında(O zaman Dezong, prensti.) Uygurlardan destek rica etmek için Mouyu Kağanı ziyaret etmiştir. O zamanda

²⁴⁷ TCTC, s.7180.

Mouyu, zorla Te-tsung'a şarkı söyletti ve onu dans ettirdi.²⁴⁸ Dezong, bu olay yüzünden Uygurlardan nefret ediyordu. Dezong tahta çıkınca dış politikasını değiştirerek Uygurlara karşı koz olarak Tibet'i kullanmayı planlamamıştır. Fakat kendilerin toprağını genişletmek istyen Tibet ile anlaşmamıştır. Bundan dolayı T'ang hanedanı, M.S. 805 yılında yöntem değiştirerek tekrar Uygurlarla yakınlaşmıştır.²⁴⁹

B) Uygur - Tibet Savaşları ve Devletin Yıkılışı

Uygur Devleti'nin, M.S. 787 yılında T'ang hanedanı ile anlaşma yaptıktan sonra dış politikasını değiştirdiği tahmin edilmektedir. M.S. 789 yılında Uygurlar ve Tibetliler arasında Pei Ting(Beşbalık)da bir savaş çıkmıştır. Bu savaşın sebebi Çin kaynaklarında şöyle anlatılmaktadır:

Şatolar altı bin tane çadırılık hakkı ile Pei-ting'e yakın ve Uygurlara tabi olarak yaşıyordu. Uygurlar istedikleri kadar onlardan (mal)topluyordu. Bu bakımdan (Şatolar) çok zor durumdaydılar. Karluklar ile Pai Fu t'u Chüchler de zaten Uygurlar ile ilişki kurmuşlardı. (Ama onlar da Uygurlar tarafından) yağmalanıyordu. Bu yüzden Tibetliler (onlara) hediyeler gönderip kendi tarafına çekti (ve onlar Tibetler ile) ilişki kurdular. Tibet Karluk ve Pai-fu'lar ile beraber ve Pei ting'e saldırdı. Uygurların başdanışmanı Chieh Kam Chiu askerleriyle Pei ting'i kurtarmaya gitti. (Fakat) savaşı kaybetti. Tibetliler (Pei Ting'i) kuşatınca halk Uygurlardan çok baskı gördüğü için Tibetlilere teslim oldu ve aynı zamanda Şatolar da (Tibetlilere) teslim oldu²⁵⁰

Kaynaktaki bu olaya göre, Uygurlar Pei Ting'de (Beşbalık) oturan kavimlere

²⁴⁸ TCTC, s.7133.

²⁴⁹ Martin Slobodink "The early policy of Emperor T'ang Dezong (779-805) Towards Inner Asia" **Aaian and Africa Studies**,6 1997 188-196 s.187

²⁵⁰ CTS, c.196, s. 5257.

baskı yapmaya başlamıştı. O zaman Tibet ordusu, onları Uygurlardan kurtarmak için daha doğrusu onlara hükmetme şansı olduğu için Beşbalık'a gelmiştir. Sonuçta da Beşbalık'taki halkları Uygurlardan ayırmışlar ve bunlara Tibetlilere hemen teslim olmuşlardı. Böylelikle Uygurlar bu bölgedeki hâkimiyetlerini kaybetmişlerdir. Ancak Pei ting'in hâkimiyetini geri almak için Uygurların giriştikleri savaşlar M.S. 791 yılına kadar sürmüştür.²⁵¹

Burada tartışmak istediğim konu şudur: Uygurlar niçin Beşbalık'taki kavimlere baskı yaptı? Zaten T'ang hanedanının toprağı olan bu bölgede ne zaman hâkimiyet kurdular? Takeo Abe, Uygurların ticari açıdan bu kavimlere baskı yaptığını ileri sürmüştür²⁵². Ancak sebebini göstermemiştir. Uygurların, ticarete verdiği önem göz önüne alındığında bunun olduğu kabul edilebilir.

Zaman olarak bu hâkimiyet ne zaman kurulmuştu? Abe'ye göre²⁵³ VIII. yüzyılın ikinci yarısında Uygurlar, Pei ting (Beşbalık) bölgesine hâkim olmuşlardı. Kaynak olarak da Abe, Bilge Kağan adına dikilmiş yazıtı göstermektedir. Adı geçen bu yazıtı göre Uygurlar, Kutlug Boyla (懷仁) döneminde (M.S. 744-747) Karluklar ile savaşp onları ve Basmılları hâkimiyet altına almışlardı.²⁵⁴ Uygurların, Karluk hâkimiyeti hakkında Çin kaynaklarında da bilgi bulunmaktadır.²⁵⁵ Fakat Çin kaynaklarında ve Bilge Kağan yazıtında Uygurlar, Karluklar ve Basmılları mağlup ettikten sonra Pei Ting'e hâkimiyet kurduğu anlatılmamaktadır. Sadece şu metin Çin

²⁵¹ **CT'S**, c.195, s.5210 **HTS**, c.217, s.6125. Tibetlilerin kazandığını ileri süren kişiler de vardır. Ama ben Uygurların kazandığı konusunda iddiamı ortaya koymak istiyorum.

²⁵² Abe Takeo, **Nishi Uygur Koku No Kankyu**, 1955, Kyoto, s. 161.

²⁵³ Abe, **a,g,s.**, s. 150.

²⁵⁴ Abe, **a,g,e.**, s. 149.

²⁵⁵ **CTS**, c.195, s.5198.

kaynaklarında bulunmaktadır.

Basmıllar... Tien-pao saltanat yılının başında (M.S. 742 yılı) Uygur Yabgusu ile Göktürk Kağanı'nı öldürdü. Basmılların lideri olan Ashih-na shih, Hi La Piga Kağan oldu (ve) elçi gönderip (Tang hanedanına) teşekkür etti... Ancak üç sene bile olmadan Karluk ile Uygurlara mağlup olup Pei-ting'e kaçtı. Sonradan başkente geldi ve kendisine Sol Wu-Wei generali (unvanı) verildi. Halkları ve toprakları Uygurlara bağlandı.²⁵⁶

Bu metin M.S. 740 yılına aittir. Abe, buna dayanarak Uygurların en azından VIII. yüzyılında Pei Ting'e hâkim olduğunu tahmin etmektedir. Fakat metinde Basmıl ve Karlukların, Uygurlara mağlup olup Pei ting'e kaçmalarından sonra halklarının ve topraklarının Uygurların hâkimiyetine girmesinden bahsedildiği halde ne zaman olduğu hakkında bir tarih belirtilmemiştir. Bize göre, Uygurların Pei-ting'e hâkimiyet kurması, Pei-ting'de burada Tibetler ile yaptığı savaşın tamamen bitmesinden sonra, yani, M. S. 791 yılından sonra da mümkün olmuştur. Hsin T'ang Shu da şöyle bir bilgi bulunmaktadır.

*Karluklar Ötüken dağlarında oturup Uygurlara bağlanıyordu. Altay dağları ile Pei Ting'deki Karluklar Yabguluk kurup bu yıl (Tang hanedanına) elçi gönderdiler. Te de (M.S. 756-757)'den sonra Karluklar güçlenip Uygurlar ile savaştılar.*²⁵⁷

Bu metne göre Uygurlar, Karlukları mağlubiyete uğrattıktan hemen sonra Pei-ting bölgesinde tam anlamıyla hâkimiyet kuramamış; hatta Karluklar, Pei Ting bölgesinde güçlendikten sonra düşmanları Uygurlar ile savaşa başlamıştır. Zaten

²⁵⁶ HTS, c.217, s.6143.

²⁵⁷ HTS, c.217, s.6143.

T'ang hanedanı burada, (Pei Ting) bölgesinde Pei-ting Tu-hu Fu (北庭都護府) adında bir teşkilat kurarak hâkimiyet sağlamıştır.

Yine aynı Çin kaynağına göre²⁵⁸ Çin Beşbalık'ta bu idari birimi kurmak için iki yüz bin asker yollamıştır. Bu yönetim, Tibetlilerin He-lung bölgesini işgal sonrası Çin ile haberleşmesini yitirmiş ve bağlantı kopmuştur. Çin kaynaklarında Pei Ting bölgesindeki Çin askerlerinin Uygurlar ile savaştığına dair bilgi bulunmamaktadır. Hatta Uygur askerleri Beşbalık'ta Tibet askerleri ile savaştığı sıralarda oradaki Çin ordusu Uygurlara destek vermiştir.²⁵⁹ O zaman Uygurların Beşbalık bölgesindeki kavimlere karşı giriştiği hareketler hakkında ne düşünmek gerekir?

Buna göre Uygur Devleti, T'ang hanedanını ticari yönden çok zarara uğratmış ve bunun neticesinde M.S. 779 yılından sonra Tang hanedanı ile ilişkileri kötüleşmiştir. Onun için Uygurlar, Çin ile ilişkileri tekrar düzenlemek ve yoluna koymak için eskiden olduğu kadar ticari açıdan onları fazla zarara uğratmamaya özen göstermiştir.

Uygur Devleti'nin ekonomik gelirleri azaldığı için yeni mali kaynaklar yaratılması gerekliydi. Bunun sonucunda Uygur askerleri Beşbalık'a girerek oradaki kavimlere karşı yağma faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Uygurların yağmacılığı hakkında Çin kaynakları şöyle söylemektedir.

(Uygurlar); elbiseleri, yiyecekleri, alabildikleri şeylerin hepsini zorla aldılar.

*(Bunun için) insanların yaşaması zorlaştı.*²⁶⁰

²⁵⁸ CTS, c.38, s.1385.

²⁵⁹ CTS, c.197, s.5257.

²⁶⁰ CTS, c.197, s.5257.

Bu metinden, Uygurların yağmacılık hareketlerinin çok sert olduğu görülmektedir. Daha önce bahsettiğim gibi göçebelere, çiftçiler gibi kendi toprağını korumak düşüncesiyle güçlü olana vergi ödeme zihniyeti yoktur. Göçebeler, genellikle fakir bir hayat sürdürdüklerinden kendilerine faydası olmayan durumlardan kaçmayı uygun görürlerdi. Bunun için göçebe devletler hemen geliştiği hâlde çok çabuk da dağılabilirdi. Uygurların, VIII. yüzyılın ikinci yarısında Beşbalık bölgesinde hâkimiyet kurup otuz sene yağmacılık yapmış oldukları iddia edilebilir. Fakat bize göre Uygurların otuz sene boyunca yağma faaliyetlerini sürdürebilmesi imkân dâhilinde değildir. Çünkü Uygurlar göçebelere bu şekilde davranırsa ya da göçebelere herhangi bir nedenden dolayı sıkıntı çektirirlerse onlar hemen kaçacak veya isyan edeceklerdir. Aslında Uygurlar Beşbalık'taki kavimlere ağır vergi koyduğu ya da yağmacılık yaptığı için savaş çıkmış ve sonuçta Tibetlilerin müdahalesi gerçekleşmiştir. Bunun için Uygurlar, bu bölgedeki kavimlere karşı yağmacılığa başladıkları zaman mutlaka Tibet'le savaşın başladığı, yani M.S. 789 yılına yakın bir tarih olmalıdır. Uygur Devleti'nin, M.S. 787 yılında Çin ile ilişkilerin tekrar düzelmesi ve gelişmesi amacıyla antlaşma yaptığı zaman, Uygur Devleti'nin yeni dış politikasının belli olduğu düşünülebilir. Uygur askerleri de M.S. 787 yılı ile 789 yılı arasında Beşbalık'a girmiş olabilirler.

Yaklaşık yüz sene boyunca şimdiki Moğol bozkırına hükmeden Uygurlar, Soğdlar ve Çinlilerin vastasıyla şehir kültürünü öğrenerek iyice tecürbe kazanmıştır. Uygurların kazandığı bu tercübe sonra dünya tarihinde büyük rol oynamıştır.

Uygurlar, M.S. 840 yılında Kırgızların hücumuna uğradıktan sonra dört gruba ayrılarak dağılmışlardır. Dağılan Uygurların bir grubu Çin'e sığınmıştır. Fakat T'ang hanedanı, onların Çin Seddi'nin güney tarafına göç etmesine izin vermemiştir. Bu

yüzden Çin'e sığınan Uygurlar ortadan kaybolmuştır. Diğer grupların bir kısmı Tibet'in toprağına, bir kısmı Karlukların yerine ve bir kısmı şimdiki Doğu Türkistan bölgesine yerleşmiştir. Maalesef Çin kaynaklarından Tibet toprağına sığınan Uygurlar hakkında bilgi yoktur. Fakat Karlukların yerine sığınan Uygurlar, muhtemelen ilk Türk-İslam devleti olan Karahanlılar Devleti'ni kurmuştur. Aslında Karahanlılar Devleti'nin kökeni hakkında eskiden pek çok tarihçi tarafından tartışma yapılır.²⁶¹ Bu tartışmada Karahanlıların hanının soyu hakkında tarihçiler arasında farklı fikirler ortaya atılmıştır. Fakat bu tartışmaya katılan tarihçiler arasında Karahanlılar Devleti'nin ortaya çıkmasının sebebi olarak M.S. 840 yılındaki Uygur Devleti'nin dağılması olduğu fikri vardır. Şehir kültürünü öğrenen Uygurların, Karahanlılar Devleti'ni kurmada büyük rol oynadığı söylenebilir. Yani Uygurlar ondan sonra Osmanlı Devleti yıkılma kadar yaklaşık bin sene devam eden Türk-İslam kültürünün başlangıcını yaratmıştır. Şimdiki Doğu Türkistan bölgesine yerleşen Uygurlar ise Moğolların büyük imparatorluğunu kurduğu zamanda devlet yönetiminde önemli görevler almışlardır.

²⁶¹ Genç Reşet, **Karahanlı Devleti Teşkilatı** İstanbul 1981; Necef Ekber **Karahanlılar** s.138-155 İstanbul 2005; Anat Hacı Yakup **Karahanlılar Tarihi** İstanbul 2003 s.37-62; Oda Juten "Karahana Chou no kigenwa Karlukzoku ka Uygurzoku ka"(Karahanlılar hanedanının kökeni Karluklar mı? Uygurlar mı?) **Aidai shigaku** cilt 12, Toyohashi, 2003.

SONUÇ

Bu çalışmada göçebe devletlerin, özellikle Uygurların ekonomik sorunlarını inceledik. Genel olarak göçebe yaşam tarzının etkisiyle bu toplumlarda güçlü bir hükümdara vergi verme fikri gelişmemiştir. Bu nedenle büyük devletler kurdukları zaman, bunu yönetmek için mutlaka dışarıdan, yani ziraat bölgelerinden birtakım mali kaynaklar bulmak durumunda kalmışlardır. Tarihçiler, eskiden Moğol bozkırında faaliyet gösteren göçebe toplumların büyük bir devlet kurma yolunda gereksinim duydukları ekonomik kaynakları elde etmek için şimdiki Doğu Türkistan bölgesinde hâkimiyet kurduklarını ileri sürmektedir.²⁶² Biz ise bu çalışmada, şimdiki Moğol bozkırında faaliyet gösteren göçebelerin, kurdukları devletlere malî kaynaklar sağlamak için şimdiki Doğu Türkistan bölgesinden ziyade Çin bölgesini tercih ettiklerini anlatmak istedik. Görüleceği gibi çalışmamızın ana hatlarını teşkil eden Asya Hunları, Kök Türkler ve Uygurlar iktisadî açıdan Çin bölgesini tercih etmişlerdir.

Nitekim Asya Hunlarının ilk defa şimdiki Doğu Türkistan bölgesine asker sevk etmesinin nedeni, kendi devletlerinin güvenliğini sağlama gayesidir. Bu seferler bittikten sonra da Hunlar muhtemelen bu bölgeye düzenli akınlar gerçekleştirmemiştir. Fakat Han hanedanı ile olan savaşları kaybettikten sonra, yani Çin Seddi bölgesindeki eski güçleri kaybolduktan sonra yöntemlerini değiştirerek şimdiki Doğu Türkistan bölgesini kontrol etmeye başlamışlardır. Bir başka deyişle Çin'den sağlam gelir elde edildiği dönemlerde Hunlar, şimdiki Doğu Türkistan bölgesiyle fazla ilgilenememiştir. Hunların Çin'de güç kaybına uğraması sonucunda

²⁶² Mori Masao, “Kıta Ajia shi”(Kuzey Asya tarihi) s.4.

bu bölgeden sağlanan gelirlerin azalması, onları şimdiki Doğu Türkistan bölgesine yönlendirmiş; dolayısıyla da bu bölge, gelir bakımından önem kazanmıştır. Hunlar ayrıca Çin bölgesinde Han hanedanı ile olan mücadeleyi kaybedince şimdiki Doğu Türkistan bölgesine gitmiştir ve oradaki gücünü kaybedince kurdukları devlet dağılmaya başlamıştır.

Kök Türkler ise M.S. 545 yılında Kuzey Çin'e hâkim olan Batı Wei hanedanı ile ticarî ilişkiler kurduktan sonra birdenbire gelişmeye başlamıştır. Kök Türk Devleti, M.S. 583 yılında Doğu ve Batı olmak üzere ikiye bölündükten sonra Doğu Kök Türk Devleti, şimdiki Moğol bozkırına, Batı Kök Türk Devleti ise şimdiki Kazakistan bozkırına hâkim olmuş ve buraları anavatan olarak idare etmişlerdir. Batı Kök Türk Devleti'nin malî kaynakları, şimdiki Doğu-Batı Türkistan bölgesinden sağlanmıştır. Fakat bu bölgenin ekonomik yapısı Çin'inki kadar güçlü olmadığından çalışmamızda bahsettiğimiz üzere Batı Kök Türk Devleti'nin ekonomik yapısı zayıf kalmıştır.

Asya Hunları ve Kök Türkler, Çin ile olan siyasî ilişkilere daha çok önem vermişlerdir. Uygurlar ise bu iki devletten daha çok Çin ile ticarî ilişkiler kurmaya özen göstermiştir. Çin ile en başarılı ekonomik ilişkiler kuran toplulukların başında Uygurlar gelmektedir. Uygurların bu başarısının birkaç nedeni bulunmaktadır.

Bunlardan ilki, Çin'de baş gösteren An-Shih isyanıdır. Uygurlar, devlet kurduktan sonra Çin'de An-Shi isyanı patlak vermiştir. T'ang hanedanı bu dönemde eski gücünden uzak görünmektedir. Bu sebeple isyanı bastırmak için Uygurlara ihtiyaç duymuştur. Uygurlar da Çin ile ilişki kurmak için bu fırsatı çok iyi değerlendirmiştir. Uygurların bu dönemde yaptıkları yardımlar ileride Çin ile kazançlı bir ilişkinin kurulmasını kolaylaştırmıştır.

İkinci sebep, Uygurların tüccar bir millet olan Soğdlar ile sıkı ilişkiler kurmasıdır. Bu dönemde Orta Asya'nın her yerinde faaliyet gösteren Soğdlar, eskiden beri Moğol bozkırındaki göçebeler ile ilişki kurarak ticaret yapıyorlardı ve bu özellikleri Soğdların Orta Asya'nın kuzey-güney ticareti için ne kadar önemli olduğunu gösteriyor. Bu çalışmada bahsettiğimiz gibi Soğdlar ilk kez batı Çin'de koloni kuruyordu. O zaman Soğdların Orta Asya'nın batı-doğu ticaretiyle uğraştıkları tahmin edilebilir. Fakat Soğdların kolonisi, zaman geçtikçe doğuya kaymaya başlamıştır. T'ang döneminde Moğol bozkırında ve kuzeydoğu Çin'de bulunan Soğd kolonileri yalnızca batı-doğu ticaretiyle değil, aynı zamanda kuzey-güney ticaretiyle de uğraşmalıydı. Herhâlde kuzey-güney ticareti, batı-doğu ticaretinden daha kazançlı olmuştur. Mesela An Lu-shan, şimdiki Pekin civarında doğmuştur. Çin kaynaklarına göre An Lu-shan, oradaki devlet ticaret dairesinde göreve başlayıp büyük general olmuştur. An Lu-shan da kuzey-güney ticaretiyle uğraşmış olmalıydı. Özellikle VIII. yüzyılın ortasında Soğdiyana bölgesi Araplar tarafından işgal edilince çok sayıda Soğd, doğuya göç ederek Uygurların himayesine girdi. Bunun sonucunda Soğdların Çin'deki ve şimdiki Moğol bozkırındaki faaliyetlerinde büyük artış oldu. Bu hareketlilik Uygurlar açısından da büyük faydaları beraberinde getirmiştir.

Uygurlar, Çin ve Soğdlarla olan ilişkilerinden büyük gelirler elde etmişlerdir. Bunu sadece Çin kaynaklarından değil, İslam kaynaklarından da tespit edebilmekteyiz.

Uygurların, M.S. 779 yılında Çin ile olan ilişkilerinin kötüleşmesi onların büyük ölçüde gelir kaybına uğramasına sebep olmuş, sonuçta şimdiki Doğu Türkistan bölgesine asker sevk etmek durumunda kalmışlardır ve bu dönemde Tibet ile Uygurlar arasında çatışmalarda başlamıştır.

İlk zamanlarda şimdiki Moğol bozkırında yaşayan göçebelerin malî kaynak bakımından başlıca hedeflerini Çin oluşturmuştur. Yerleşik ve göçebe dünyanın sınırında yükselen Çin Seddi civarında oturan kavimler, gücünü korudukları müddetçe gelir akışını sağlıyor ve kurulan devletler güçlü bir konuma gelebiliyordu.

Eskiden bazı tarihçiler arasında, göçebelerin sürekli yerleşim bölgesine saldırarak buralarda yağma yapmaktan başka bir yeteneği olmayan barbar toplumlar oldukları yönünde yaygın bir görüş hâkimdi. Acaba gerçekten böyle mi? Aslında Çin kaynaklarında bu gibi durumlara sık sık rastlamaktayız. Ancak bu kaynaklar o dönemde yerel insanlar tarafından (yani Çinliler gibi ziraat bölgesindeki insanlar) yazılmıştır. Genel olarak insanların kendi günlüklerinde hayatlarında ortaya çıkan nadir olaylar kaydedilir, asla normal olaylar(kendi hayatlarında sık sık ortaya çıkan olaylar) kaydedilmez. Bu nedenle tarihî kaynaklarda geçen olaylarda yerleşik halkla göçebeler arasındaki ilişkiler sadece savaş ve yağmadan ibaretmiş gibi görünmektedir. Biz ise bunun böyle olmadığı görüşündeyiz. Matuda'ya göre²⁶³ göçebelerle yerleşik bölgelerde yaşayan insanların arasındaki en önemli ilişki ticaretti. Bunu Moğol bozkırında yaşayan göçebeler içinde en iyi gerçekleştirenler de Uygurlar olmuştur.

Bize göre Uygurların bu başarısının altında yatan nedenleri anlamak için o dönemde Çin'in içinde bulunduğu durumu da çok iyi analiz etmek gereklidir. Bu dönemde Çin'de hüküm süren T'ang hanedanı, muhtemelen Çin kökenli bir hanedan olmayıp göçebe kökenli bir henedanıdır. Bu nedenle T'ang hanedanı ile tarihteki göçebe devletleri arasında büyük benzerlikler bulunmaktadır. Bu nedenle hanedan,

²⁶³ Bkz. ilgili yerler; Matuda Tosio, “Kenba koueki ni kansuru Shiryo” (At-İpek Ticareti Hakkında Kaynaklar) *Matuda Tosio Thyosakusyū* 2 1986 Tokyo.

göçebelere ve yabancı kùltùrlere açık kapı bırakmıştır. Bu dönemde birçok yabancı Çin'e gelerek yerleşmiştir. Çin'e yerleşen yabancılar arasında eski Kùk Türkler ve Soğdlar da bulunmaktadır. Onlar, Uygurlar ve T'ang hanedanı arasında köprü kurarak Uygurların dış politikasına destek vermiştir.

Uygurlar, Soğdlar ve Çinliler vasıtasıyla yerleşik hayat tarzında da tecrübe kazanmışlardır. Bu tecrübe, Uygurların Kırgızlar tarafından Moğol bozkırından çıkarıldıktan sonra da Orta Asya'da devletler kurmak için önemli bir katkı olmuştur.

KAYNAKÇA

ANA KAYNAKLAR

CHOU SHU

Tai-peı 1987, Ting-wen shu-chu Yayinevi'

CHIU T'ANG SHU

Peking 1995, Chun ka Shu Kyoko Yayinevi

HAN SHU

Peking 1995, Chun ka Shu Kyoko Yayinevi

HSİN T'ANG SHU

Peking 1995, Chun ka Shu Kyoko Yayinevi

HSÜAN-TSANG SEYAHATANAMESİ

Chang sha 1999 Yue lu Shu Yayinevi'

PEİ SHU

Tai-peı 1987, Ting-wen shu-chu Yayinevi'

SHİH-CHİH

Peking 1995, Chun ka Shu Kyoko Yayinevi

SUI SHU

Tai-peı 1987, Ting-wen shu-chu Yayinevi

T'ANG HUI YAO

Peking 1998, Chun ka Shu Kyoko Yayinevi

TSE-FU YUAN-KUI

Tai-peı 1987, Ting-wen shu-chu Yayinevi

TSU-CHİH TUNG-CHİEN

Tai-peı 1987, Ting-wen shu-chu Yayinevi

BİBLİYOGRAFYA

Abe,takeo,”*Nishi Uyguru koku no kenkyu*”,(Batı Uygur devletinin araştırma) Kyoto,1955.

Bang.W u. A. von Gabain; *Türkische Turfan Texte II*(Sitzber. d. preuss. Akad. d. Wiss. phil-hist. Klasse, XXII. s 411-430)

Chavannes Edouard “*Batı Türkler*” Türkçe çevirme. 2007 İstanbul

Çandarlıoğlu Gülçin, “Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü” İstanbul 2004

Eberhard,Wolfram, “*Çin Tarihi*”, Ankara, 1995.

Egawa Namio “*Chuou ajia shi*”(Orta Asya Tarihi) Tokyo 1987

Gumilev. L.N “*Hunlar*” (Rusçadan Türkçe Çevir, Çeviren D.Ahsen Batur) 2002 İstanbul

Gumilev. L.N “*Eski Türkler*” (Rusçadan Türkçe Çevir, Çeviren D.Ahsen Batur) 2002 İstanbul

Gömeç Saadettin, “*Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*” Ankara 1997

Gömeç Saadettin, “*Kök Türk Tarihi*” Ankara 1997

Gömeç Saadettin, “Terhin yazıtının Tarihi Açdan Değerlendirilmesi”
DTCF Tarih araştırmaları degisi 17/28 Ankara 1995

Gömeç Saadettin, “Böğü Kağan’ın Yazıtı; Tez II” *Türk Dünyası Tarih Derdisi* Ankara 1997

Gömeç Saadettin, “İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları

üzerine”, *Tarih Araştırma Dergisi 31* Ankara 2000

Haneda, Akira, ‘Sogd jin no Tohou Katudo’ (Soğdılıların Doğudaki hareket) *Sekai rekishi Kodai 6* Tokyo 1971.

Haneda, Touru, ‘Tou dai no Kaikotu shi no Kenkyu’ (Tang dönemindeki Uygurların araştırma) *Haneda Hkase Gakuronbunshu Jyoukan Rekishi hen* Kyoto 1957.

Haneda, Touru, “Probleme of Tha Turkicization” *Acta Asiatica 34* Tokyo 1978

Hnada Toru “*Seiki bunnmei shi no gairon Seiki bunkashi*” (Batı bölgesi medeniyet tarihi, Batı bölgesi kültür tarihi) Tokyo 1992

Hayashi Toshio *Uiguru no taitousesaku* (Uygurların Tang’a karşı politikası) *Souka daigaku jinnbunn rongyousyu. 4* 1992 Tokyo

Hino, Kaizaburo, ‘Tou dai no Uygur Sen’ (Tang dönemindeki Uygur sermayesi) *Tohogaku 30*, Tokyo 1965.

Henning, W.B “The Date of the Sogdian Ancient Letter” , *Bulletin of the school of the Orientar and African studies* 12. 1948

Hujita Toyohati. “*Sappou nituite*” Touzai kousyoushi no kenkyu (Sapou hakkında) Tokyo 1932

İsmi Kiyohiro “*Tou no hoppou mondai to Kokusai titujyo*”(Tang’ın kuzey meselesi ve Uluslararası ilişkisi) 1998 Tokyo

İsmi Kiyohiro “*Lattinore no henkyouron to Kan Toukan no*

Chyugoku hokuhen (Lattimore'nın sınır teori ve Han, Tang dönemindeki Kuzey Çini) Higasi Ajiashi ni okeru kokka to tiiki (Doğu Asya tarihindeki devletler ve bölge) Tokyo 2001

I. Beckwith Christopher, "The Impact of the horse and silk trade on the ekonomies of T'ang China and the Uighur empire" *Jounal of the ekonomic and History of the Orient Vol.xxxiv*. Liden 1991 s.183-198

İzgi Özkan, "Çinlilerin, Göktürk ve Uygurları Yerleştirme Siyaset" *I Türkoloji Kongresi Tebliğleri* İstanbul 1980 s.197-203

Kafesoğlu, İbrahim, '*Türk Milli Kültür*', İstanbul, 1999.

Kamalov, Ablet "Turks and Uighurs during The Rebellion of An Lu-shan Shih Ch'ao-yi" *Central Astiatic Jounar* 45-2

Klyastormy, S.G "Orta Asya milletlerinin Araplara karşı Mücadelelerine Dair (Orhun Yazıtlarına göre)", Çev İ.Kaynak *Belleten, C.26* Ankara 1962

Kitapçı Zekeriya "*Orta Asyada İslamiyetin Yayılışı ve Türkler*" 1994 konya

Kuwahara Jituzohu "*Zui Tou jidaini raijyushita Seiikijin ni tuite*" (Sui T'ang döneminde Çin'e gelen Orta Asyalılar hakkında) Kuwahara Jituzohu shyu 2. 1968 Tokyo.

Lattimore Owen "*Manchuria;Cradle of Conflict*" New Yok 1932

Lattimore Owen "*Inner Asian Frontiers Of China*" New Yok 1967

Mahmut ARSLAN *STEP İMPARATORLUKLARINDA SOSYAL VE SİYASİ YAPI* Edebiyat Fakültesi Basmevi İstanbul

Mackerras Colin “*The Uighur Empire According to the T'ang Dynastic Histories a Study in Sino-Uighur Relation 744-840*” Canberra 1972

Matuda Tosio, “*Kodai Tenzan no rekishi Chirigakuteki kenkyu*”(Eski çağ Tenshyan'ın Tarihi ve Coğrafiya Araştırması) Tokyo 1970

Matuda Tosio, “Kenbakoueki ni kansuru Shiryo”(At-İpek ticareti hakkında Kaynakları) *Matuda Tosio Thyosakusyu 2* 1986 Tokyo

Mano,Eiji, ‘*Çuğō Ajia no Rekishi*’ (Orta asya tarihi)Tokyo 1977.

Minorsky Karachi,“Hudud al-Alam” London 1980

Miyazaki Ichisada “*Dai Tou teikoku*”(Büyük T'ang imparatorluğu) Tokyo 1989

Moses,L.W “ T'ang Tribute Relation with the Inner Asian”*Essays on T'ang society* 1976

Mori, Masao, ‘*Kodai Torukominzokushi Kenkyu I*’(Eski çağ Türkler tarihi) Tokyo. 1967.

Mori, Masao, ‘*Kodai Torukominzokushi Kenkyu II*’ Tokyo. 1992.

Mori, Masao, ‘*Kodai Torukominzokushi Kenkyu III*’ Tokyo. .

Mori Masao *Kita Ajia shi* (Kuzey Asya Tarihi) Tokyo 1981

Moriyasu, Takao, ‘Uygur no seisen ni tuite’, (Uygurların batına göç etme hakkında) *Toyo Gakuho 59* Tokyo, 1977

Moriyasu, Takao, ‘*Siruk Roudo no Uygur shyounin ni tuite*’ (İpek

yolundaki Uygur tüccarlar)*İwanami Kouza Sekai no Rekishi 11*
Tokyo 1997.

Moriyasu, Takao, 'Uygur to Toban no Hokutei Soudatusen Oyobi
Sonogono Seiiki Jyoukyou nituite' (Uygurların Tibetler ile
Beşbalıktaki şavaşı ve sonraki durum) *Toyo Gakuho 55* Tokyo 1975.

Moriyasu Takao “*Uiguru Mani kyou shi no kenkyu*”(Uygur Mani'nin
tarih araştırması)Osaka 1991

Moriyasu, Takao, 'Tibet go Shiryou ni Arawareru Hoppou Minzoku
ni tuite-DUR-GU to HOR'(Tibetçe kaynağında ortaya çkan Küzey
kavimleri hakkında, DUR-GU ve HOR) *Jounal of Asian Africa
Studies 14* Tokyo 1977.

Moriyasu Takao “*Siruk rodo to Tou teikoku*”(İpek yolu ile T'ang
imparatorluğu) 2007 Tokyo

Moriyasu Takao, “Uigur kara mita An-shi no ran” (Uygurlardan
gördüğü An-Shi isyanı) *Nairiku Ajia gengo kenkyu 17* 2002 (İç Asya
dilleri araştırma)

Nagaswa Kzutoshi “*Sirk rod*”Tokyo 1993

Naitô Midori, “Nishi Tokketu shi no kenkyu”(Batı Gök Türklerin
Tarihi Araştırması) Tokyo 1988

Onat Ayşe, “Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik ilişkileri M.ö 206-
M.s 220” *Belleten* Ankara 1987

Onat Ayşe, “*Han sülalesi zamanında Ch'e-shih bölgesindeki Hun-Çin*

Onogawa Hidemi, “Kougök Rokukosyu no enkaku”(Hou-qu Alıt Hu eyaletinin teşkili) *Tôajinbın gakuho*1-4 Tokyo 1942

Orkun Hüseyin Namık “*Eski Türk Yazıtları*” Ankara 1986

Pulleyblank E.G, “ The An Lu-shan Rebellion and the origin of Chronic Militarism in the Late T’ang Society” *Essays on T’ang History*, 1976

Kh’i Tau-sun “*Hui Chao Hindistan beş devlet seyahatnamesi yorumu*” Pekin 1932

Saitou Manabu “Tou Kaikotu Kenba koueki saikou”(T’ang, Uygurlar At-İpek ticareti tekrar incelemesi) *Shi gaku zasshi* 108-10 Tokyo 1999

Saitou Manabu, “Tou dai no Baseı to Bokuchi”(T’ang dönemindeki At politikası ve otulak) *Ni-Chu Bunka kenkyu* 14 s.44-51 Tokyo 1999

Seo Tatuhiro “*Sewkai toshji Tyuan ni okeru Seiikjhin no kurashji*” (Dünya şehri Cahang’daki Orta Asyalıların hayatı) Sirk rod gakukaengyousho 9 Nara 2004

Slobodink Martin “The early policy of Emperor T’ang Dezong (779-805) Towards Inner Asia” *Aaian and Studies* 6 1997 188-196

Sugiyama Masayuki, *Yuğbokumin kara mita Sekaishi* (Göçebelerin bakışından Dünya Tarihi) 1997 Tokyo.

Sugiyama Masaaki *Chuou yurasia no rekishi kouzou*. (Orta Avrasya’nın tarihin yapısı) Tokyo 1997

Şeşen, Ramazan, ‘*İslam Coğrafyacılara göre Türkler ve Türk Ülkeleri*’ Ankara 1998

Tekin Tarat, “*Orhon Türkçesi Grameri*” İstanbul 2003

Tekin Tarat, “*Orhon Yazıtları*” Ankara 1988

Taşaglı, Ahmet, ‘*Gök Türkler III*’ Ankara 2004

Thomsen. V, “*Orhon Yazıtları*” Ankara 2002

Yamada Nobuo, ‘Torukistan no seiritu’ (Turkistan’nın ortaya çıkması) *İwanami Kouza Sekai Rekishi 6 Kodai 6* Tokyo 1971.

75.Yoshida Yutaka *Sogdgo shiryokaramita Sogdojin no katudou*.İwanami Sekai rekishi11, Chuou Yurasia no Tougou.(Soğdca kaynaklarına göre Soğdların faaliyeti.İwanami Dünya tarihi 11 Orta Avrasya’nın birleşmesi.) Tokyo 1997

76.Wittfogel.K.A &China-sheng *History of Chines Society:Liao (907-1125)* New Yok 1949